

Ir. A.L.G.M. Bauwens
D.B. Baris

No. 2.11

**BEROEPSVERANDERING
DOOR ZELFSTANDIGE AGRARIERS
EN DE VERMINDERING
VAN HET AANTAL BEDRIJVEN
OP DE ZANDGRONDEN**

L 26
2.11 c

December 1968

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek

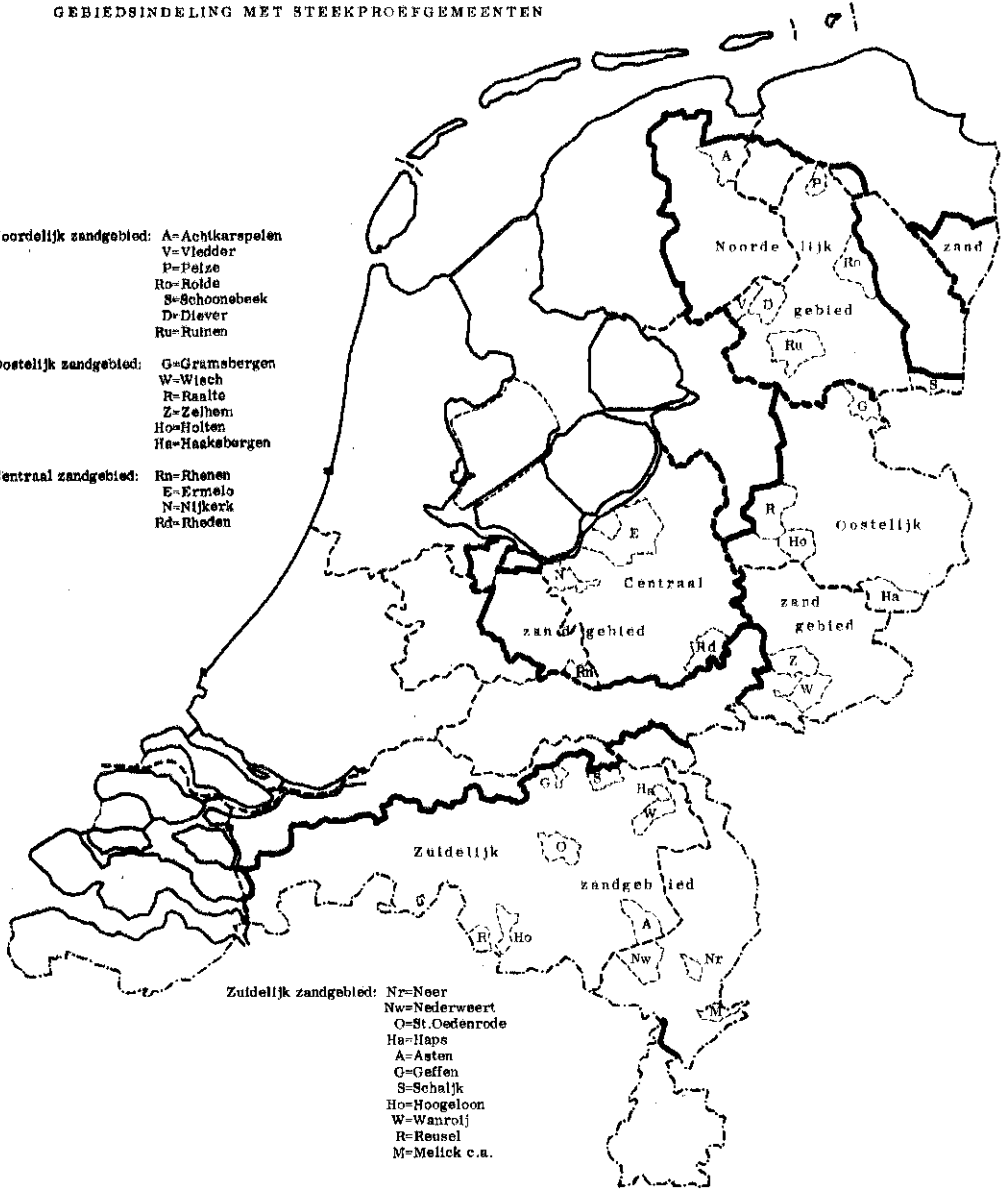
420787

Inhoud

	Blz.	
WOORD VOORAF	5	
INLEIDING	7	
HOOFDSTUK I	ONTWIKKELING VAN DE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING EN VAN HET AAN- TAL BEDRIJVEN OP DE ZANDGRONDEN	9
	§ 1. De mannelijke agrarische beroeps- bevolking	9
	§ 2. De grondgebruikers	11
	§ 3. De landbouwbedrijven naar grootte	12
HOOFDSTUK II	DE BEROEPSVERANDERING	14
	§ 1. De omvang van de beroepsverande- ring	14
	§ 2. De reden van beroepsverandering	16
	§ 3. De beroepen van de vroegere boeren	17
	§ 4. Beroepsverandering, beroepsbeëin- diging en het grondgebruik	19
HOOFDSTUK III	BEROEPSVERANDERING EN HET VER- DWIJNEN VAN BEDRIJVEN	22
	§ 1. De oorzaken van de vermindering van het aantal land- en tuinbouwbedrijven op de zandgronden	22
	§ 2. Bedrijfsopheffing door beroepsveran- dering en door beroepsbeëindiging	25
	§ 3. De betekenis van het O.- en S.-fonds voor de bedrijfsopheffing	27
	§ 4. De oppervlakte van bij beroepsveran- dering en beroepsbeëindiging vrijge- komen grond	29
HOOFDSTUK IV	BEROEPSVERANDERING EN BEDRIJFS- GROOTTESTRUCTUUR	31
	§ 1. Mutatie per grootteklasse en de oor- zaken daarvan	31
	§ 2. Verandering van het aantal bedrijven per grootteklasse door vergroting en verkleining van bedrijven	34
SAMENVATTING		37
BIJLAGEN	1. Steekproefgemeenten	43

GEBIEDSINDELING MET STEEKPROEFGEMEENTEN

- Noordelijk zandgebied: A=Achtkarspelen
 V=Vladder
 P=Palze
 Ro=Rolde
 S=Schoonbeek
 D=Diever
 Ru=Ruinen
- Oostelijk zandgebied: G=Gramsbergen
 W=Wiech
 R=Raalte
 Z=Zelhem
 Ho=Holten
 Ha=Haaksbergen
- Centraal zandgebied: Ru=Rhenen
 E=Ernselo
 N=Nijkerk
 Rd=Rhoden

- Zuidelijk zandgebied: Nr=Neer
 Nw=Nederweert
 O=St.Oedenrode
 Ha=Haps
 A=Asten
 G=Geffen
 S=Schaljk
 Ho=Hoogeloon
 W=Wanroij
 R=Reusel
 M=Melick c.a.

Woord vooraf

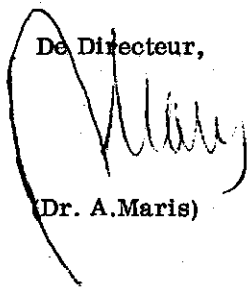
Bij het streven naar verhoging van de arbeidsproduktiviteit en naar vergroting van de produktieëenheden in de landbouw op de zandgronden, vormt de beschikbare oppervlakte cultuurgrond op veel bedrijven een ernstig knelpunt. Een verbetering van de bedrijfsgroottestructuur is echter alleen mogelijk bij een vermindering van het aantal bedrijven. Deze vermindering is tot nu toe vrijwel uitsluitend gerealiseerd doordat bij beroepsbeëindiging door het bedrijfshoofd er geen opvolger was. Beroepsverandering door boeren was in ieder geval tot voor enkele jaren van weinig betekenis voor de daling van het aantal bedrijven.

Een toeneming van de overgang van boeren naar een niet-agrarisch beroep, zou de vermindering van het aantal bedrijven kunnen versnellen. Informatie over deze beroepsverandering en over de betekenis hiervan voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur, kan derhalve voor het agrarisch structuurbeleid van groot belang zijn.

In het persoonlijke vlak heeft beroepsverandering door de desbetreffende bedrijfshoofden ingrijpende consequenties. Juist voor deze groep agrariërs, voor wie de overgang wel bijzonder moeilijk is, is passende werkgelegenheid buiten de landbouw verre van gemakkelijk te vinden. Ook vanwege de persoonlijke belangen kan meer informatie over de beroepsverandering door bedrijfshoofden nuttig worden geacht met name voor de agrarisch- en economisch-sociale voorlichting en voor de instanties die zich bezighouden met de omscholing van agrariërs.

Het onderzoek werd verricht op de afdeling Streekonderzoek door D.B.Baris en Ir. A.L.G.M. Bauwens.

De Directeur,

(Dr. A. Maris)

Den Haag, december 1968.

Inleiding

De afgelopen 20 jaar is op de zandgronden in Nederland het aantal in de landbouw werkende mannen sterk gedaald. Deze afnemning was het sterkst bij de landarbeiders en de boerenzoons (resp. 66% en 54%) en het minst sterk bij de bedrijfshoofden (23%)¹⁾. De afnemning van het aantal bedrijfshoofden is praktisch geheel veroorzaakt door vermindering van de toetreding tot het beroep boer of tuinder. De overgang van boeren en tuinders naar een ander hoofdberoep kan niet groot zijn geweest. Dit is ook wel begrijpelijk omdat bedrijfshoofden vanwege zakelijke en persoonlijke belangen in sterkere mate aan de landbouw zijn gebonden dan meewerkende zoons en landarbeiders. Bovendien biedt de niet-agrarische sector weinig beroepsmogelijkheden voor de afgevloede boeren.

Desalniettemin bestaat de indruk, dat in de afgelopen jaren het aantal bedrijfshoofden dat de uitoefening van het land- of tuinbouwbedrijf als hoofdberoep heeft gestaakt en naar een ander beroep is overgegaan, is toegenomen. Voor een deel betreft dit bedrijfshoofden, die gebruik hebben gemaakt van de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds. Daarnaast heeft echter een aantal boeren en tuinders buiten deze regeling om hun zelfstandige positie in de agrarische bedrijfstak opgegeven en een niet-agrarisch beroep gekozen.

Deze beroepsverandering kan belangrijke consequenties met zich meebrengen, zowel voor de desbetreffende bedrijfshoofden en hun gezinnen, als voor de landbouw als bedrijfstak. De beroepsverandering betekent een moeilijke beslissing en de eruit voortvloeiende wijziging in de maatschappelijke positie en werkkring kan aanleiding geven tot ernstige aanpassingsmoeilijkheden. Voor de landbouw daarentegen betekent een beroepsverandering van bedrijfshoofden een vermindering van het aantal als hoofdberoep geëxploiteerde bedrijven en tevens een verbetering van de bedrijfsgroottestructuur, d.w.z. van de verdeling van de bedrijven over de oppervlakteklassen. Dit laatste niet alleen door de vermindering van het aantal kleine bedrijven, maar ook doordat de beroepsverandering veelal leidt tot het beschikbaar komen van cultuurgrond waarmee de overblijvende bedrijven kunnen worden vergroot.

Meer informatie over en inzicht in het verschijnsel van de beroepsverandering door boeren en tuinders kan dus van belang zijn voor het agrarisch structuurbeleid, voor de economisch-sociale en agrarisch-sociale voorlichting, alsmede voor de instanties, die zich bezighouden met de omscholing van agrariërs.

Nu heeft het verschijnsel van de beroepsverandering van boeren en tuinders vele aspecten. Verschillende hiervan, zoals de oorzaken van de beroepsverandering, de wijze waarop het besluit tot beroepsverandering tot stand gekomen en gerealiseerd is, de hierbij ondervonden moeilijkhe-

---

1) Het aantal werknemers in de land- en tuinbouw in het verleden en de te verwachten ontwikkeling tot 1975: L.E.I. 1968.

den en de aanpassing in en de tevredenheid met de nieuwe positie, kunnen alleen grondig worden bestudeerd op basis van gegevens, verkregen met behulp van tijdrovende interviews onder de van beroep veranderde voormalige boeren en tuinders. Zolang echter over de omvang van de beroepsverandering van agrarische bedrijfshoofden nog onvoldoende exacte gegevens beschikbaar zijn, lijkt het niet verantwoord tot een diepgaand en kostbaar onderzoek over te gaan. Daarom werd de voorkeur gegeven aan een onderzoek, waarbij zonder interviews onder de afgevoelde bedrijfshoofden een aantal, meest kwantitatieve, gegevens over de beroepsverandering en ermee samenhangende verschijnselen kon worden verkregen.

Deze gegevens betreffen het aantal bedrijfshoofden dat naar een ander beroep is overgegaan, de leeftijd waarop men van beroep is veranderd, verder-zij het globaal- de oorzaken van de beroepsverandering, de huidige beroepen van de vroegere boeren en tuinders, de omvang van het grondgebruik na de beroepsverandering, het aantal bedrijfsopheffingen resultierend uit beroepsverandering, alsmede de oppervlakte van de bij bedrijfsopheffing en bij bedrijfsverkleining, bij beroepsverandering en beroepsbeëindiging vrijgekomen grond.

Beroepsverandering en bedrijfsopheffing zijn niet de enige oorzaken voor de verandering van het aantal bedrijven. Bedrijfsstichting, bedrijfsplitsing en het kiezen van het beroep boer of tuinder door grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep doen het aantal land- of tuinbouwbedrijven toenemen. Per grootteklasse kunnen ook vergrotingen en verkleiningen aanleiding zijn voor veranderingen in het aantal bedrijven. Behalve de beroepsverandering en de daarmee samenhangende veranderingen in het aantal bedrijven en de bedrijfsgroottestructuur, die in het onderzoek centraal staan, zal ook aan enkele andere verschijnselen die van invloed zijn op de ontwikkeling van het aantal bedrijven aandacht worden besteed.

Het onderzoek heeft betrekking op de periode 1963-1966. Het jaar 1963 werd gekozen, omdat aldus gebruik kan worden gemaakt van reeds voor een ander onderzoek verzamelde gegevens. Het rapport is als volgt ingedeeld. In het eerste hoofdstuk is een beeld gegeven van de ontwikkeling over de laatste 20 jaar van het aantal grondgebruikers in de categorieën landbouwers, tuinders, landarbeiders, niet-agrariërs. Het tweede hoofdstuk betreft de beroepsverandering van de bedrijfshoofden. In het derde hoofdstuk gaat het over de beroepsverandering en de vermindering van het aantal bedrijven, waarbij ook de andere factoren die van invloed zijn op de ontwikkeling van het aantal bedrijven aan de orde worden gesteld. In het vierde hoofdstuk worden de gevolgen van de beroepsverandering voor het aantal bedrijven per grootteklasse gezien.

Het onderzoek werd uitgevoerd in 27 gemeenten, die representatief kunnen worden geacht voor de zandgronden, alsmede voor de onderscheiden gebieden, waarin zij zijn gelegen (bijlage 1).

De voor het onderzoek benodigde gegevens zijn met uitzondering van de cijfers in hoofdstuk I, verkregen met medewerking van de districts-bureauhouders van de Stichting tot uitvoering van landbouwmaatregelen en van de met de situatie en de verhoudingen ter plaatse goed op de hoogte zijnde personen.

HOOFDSTUK I

Ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking en van het aantal bedrijven op de zandgronden

Ten einde aan de rapportering over de beroepsverandering en de betekenis ervan voor de vermindering van het aantal bedrijven achtergrondinformatie te verschaffen, volgt hier eerst een hoofdstuk over de ontwikkeling sinds 1947 van het aantal mannelijke agrarische beroepspersonen. Tevens wordt voor de landbouwbedrijven voor 1959 en 1965 een verdeling in grootteklassen gegeven.

§ 1. De mannelijke agrarische beroepsbevolking

Het aantal in de land- en tuinbouw werkende mannen is op de zandgronden in de periode 1947-1965 met 97 000, dit is met 44% afgenomen.

Tabel 1. De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking op de zandgronden

	1947	1955		1959		1965	
	abs.	abs.	index 1)	abs.	index 1)	abs.	index 1)
Bedrijfs- hoofden	114 322	107 321	94	96 854	85	86 353	76
Zoons	61 417	49 380	80	29 189	48	26 149	43
Overige arb.kr.	43 935	21 379	49	14 005	32	9 788	22
Totaal	219 674	178 080	81	140 048	64	122 290	56

1) 1947 = 100.

Bron: C.B.S. en L.E.I.

Het minst sterk was de daling van het aantal bedrijfshoofden, nl. 24%. Daarna komt de groep meewerkende zoons, die met 57% verminderde, terwijl de groep overige arbeidskrachten met 78% is afgenomen. Er is in de onderscheiden perioden ook verschil in het tempo van afnemings tussen de verschillende categorieën (tabel 2). De afnemings van het aantal zoons is na 1960 duidelijk minder sterk dan voor die tijd. Ook de categorie overige arbeidskrachten daalt na 1960 relatief minder. De groep bedrijfshoofden neemt na 1960 in ongeveer gelijk tempo af als in de jaren

1956-1960.

Tabel 2. Vermindering van het aantal mannelijke agrarische beroeps-
personen op de zandgronden

Periode	Bedrijfshoofden	Zoons	Overige ar- beidskrachten	Totaal
1947-1956	7 000	12 000	23 000	42 000
1956-1960	10 000	20 000	7 000	37 000
1960-1965	11 000	3 000	4 000	18 000
1947-1965	28 000	35 000	34 000	97 000

In de periode 1947-1956 was de aantalsvermindering bij de bedrijfs-
hoofden het kleinst en die bij de groep overige arbeidskrachten het
grootst. In de periode 1956-1960 is de daling bij de zoons het grootste
en bij de overige arbeidskrachten het kleinst. Na 1960 was bij de be-
drijfshoofden de afnemng het grootst, hoewel deze weinig groter was dan
in de periode 1956-1960.

De ontwikkeling van het aantal bedrijfshoofden in het totaal van de
zandgebieden vertoont weinig verschil met die in de afzonderlijke gebie-
den. De afnemng van het aantal zoons is het geringst in het oostelijk
zandgebied. Ook de ontwikkeling van het aantal overige arbeidskrachten
vertoont tussen de gebieden weinig verschil (bijlage 2).

Uit tabel 3 blijkt, dat in 1947 52% van de mannelijke agrarische be-
roepsbevolking uit bedrijfshoofden bestond, 28% uit op het bedrijf wer-
kende zoons en 20% uit overige arbeidskrachten.

Tabel 3. De ontwikkeling van de samenstelling (in %) van de mannelijke
agrarische beroepsbevolking op de zandgronden

	1947	1955	1959	1965
Bedrijfs- hoofden	52	60	69	71
Zoons	28	28	21	21
Overige arb.kr.	20	12	10	8
	100	100	100	100

Bron: L.E.I. en C.B.S.

Doordat in de periode 1947-1965 het aantal zoons en overige arbeids-
krachten sterker is afgenomen dan het aantal bedrijfshoofden is in 1965
het aandeel van de bedrijfshoofden in de mannelijke agrarische beroeps-
bevolking gestegen tot 71%, terwijl dat van de zoons en dat van de ove-

rige arbeidskrachten tot resp. 21% en 8% is gedaald. De overige arbeidskrachten op de zandgronden blijken dus een kleine groep te zijn geworden.

De afzonderlijke gebieden blijken zowel wat de samenstelling van de agrarische beroepsbevolking betreft als wat de verandering in de samenstelling betreft in het algemeen hetzelfde beeld te vertonen als het totaal van de zandgronden. Opvallend is echter wel het betrekkelijk hoge percentage zoons in het zuidelijke zandgebied en het lage percentage in het noordelijke zandgebied (bijlage 3).

§ 2. De grondgebruikers

De gegevens in de vorige paragraaf hadden betrekking op de agrarische beroepsbevolking. In deze paragraaf wordt de ontwikkeling van het aantal grondgebruikers nagegaan, waarbij onderscheid is gemaakt tussen landbouwer, tuinder, landarbeiders en niet-agrariërs 1).

Tabel 4. De ontwikkeling van het aantal grondgebruikers op de zandgronden

	1947	1955		1959		1965	
	abs.	abs.	index 1)	abs.	index 1)	abs.	index 1)
Landbouwers ≥ 1 ha	107 645	100 383	93	90 158	84	78 934	73
Tuinders $\geq 0,01$ ha	6 677	6 938	104	6 696	100	7 419	111
Landarbeiders ≥ 1 ha	2 527	2 717	108	2 287	91	1 135	45
Niet-agrariërs ≥ 1 ha	8 764	11 970	137	17 517	200	19 849	227
Totaal	125 613	12 208	97	116 658	93	107 337	85

1) 1947 = 100

Bron: C.B.S.

In de periode 1947-1965 verminderde de groep landbouwers met 27% terwijl het aantal tuinders in die periode met 11% steeg. Deze toeneming bij de tuinders deed zich overigens alleen in het zuidelijke zandgebied voor (bijlage 4).

1) Deze indeling is de bij het C.B.S. gebruikelijke. Deze wijkt enigszins af van de door het L.E.I. gehanteerde indeling in A-, B-, C- en D-grondgebruikers (zie pag. 22).

Het aantal landarbeiders met 1 of meer ha grond nam af met 55%. Het aantal niet-agrariërs met 1 of meer ha cultuurgrond is daarentegen sinds 1947 meer dan verdubbeld. Deze toeneming van het grondgebruik van niet-agrariërs is waarschijnlijk toe te schrijven aan het grondgebruik van afgevoelde agrariërs, dus van afgevoelde bedrijfshoofden, landarbeiders en meewerkende zoons. De afnemering van het aantal landarbeiders met 1 of meer ha grond deed zich in elk van de gebieden voor.

Onderstaande tabel geeft voor 1965 voor de verschillende zandgebieden de samenstelling van de in tabel 4 genoemde categorieën grondgebruikers.

Tabel 5. Samenstelling (in %) van de grondgebruikers op de zandgronden in 1965

	Noorde- lijk zand- gebied	Oostelijk zandge- bied	Centraal zandge- bied	Zuidelijk zandge- bied	Totaal
Landbouwers $\geq$ 1 ha	82	75	72	68	74
Tuinders $\geq$ 0,01 ha	1	1	3	15	7
Landarbeiders $\geq$ 1 ha	3	1	1	1	1
Niet-agrariërs $\geq$ 1 ha	14	23	24	16	18
Totaal	100	100	100	100	100

Van alle grondgebruikers op de zandgronden is volgens de indeling van het C.B.S. ca. 74% landbouwer en ca. 7% tuinder. In de overige gebieden is het aantal tuinders relatief gering. Het aantal landarbeiders met 1 of meer ha grond omvat ca. 1% van de grondgebruikers. In het noordelijke en het zuidelijke zandgebied is het grondgebruik van niet-agrariërs van minder betekenis dan in het oostelijke en het centrale zandgebied.

§ 3. De landbouwbedrijven naar grootte

Omdat veel landbouwbedrijven te klein zijn om er een redelijk inkomen op te verdienen, is ook de ontwikkeling van de bedrijfsoppervlakte van belang. Tabel 6 geeft daarom voor het totaal van de zandgebieden voor 1959 en 1965 niet alleen het totaal aantal landbouwbedrijven, maar ook de verdeling van de bedrijven naar oppervlakteklassen. Tabel 6, zie blz. 13.

In de periode 1959-1965 is het aandeel van de bedrijven beneden 10 ha kleiner geworden en dat van de bedrijven boven 10 ha groter. Toch was in 1965 nog ruim de helft van de landbouwbedrijven kleiner dan 10 ha en slechts 9% groter dan 20 ha. De verschuiving van de bedrijven beneden 10 ha naar de bedrijven boven 10 ha doet zich het sterkst voor in het

noordelijke en in het zuidelijke zandgebied (bijlage 5).

Tabel 6. Aantal landbouwbedrijven (≥ 1 ha) 1) op de zandgronden

	1959		1965		index 2)
	abs.	perc.	abs.	perc.	
< 10 ha	56 664	63	43 273	55	76
10 < 15 ha	18 631	21	19 583	25	105
15 < 20 ha	8 343	9	8 771	11	105
20 < 30 ha	4 846	5	5 503	7	114
≥ 30 ha	1 674	2	1 804	2	108
Totaal	90 158	100	78 934	100	88

1) Hoofdberoep landbouwer.

2) 1959 = 100

Uit tabel 6 blijkt tevens, dat het aantal landbouwbedrijven in 6 jaar tijds met 12% is afgenomen, dus met gemiddeld 2% per jaar. Het aantal bedrijven beneden 10 ha verminderde met 24%; die van 10-15 ha en van 15-20 ha namen met 5% toe en het aantal bedrijven boven 20 ha vermeerderde met ca. 12%.

In het noordelijke en het zuidelijke zandgebied daalde het aantal bedrijven beneden 10 ha relatief het meest. In het noordelijke zandgebied nam het aantal bedrijven van 10-15 ha niet toe, maar steeg het aantal bedrijven van 15-20 ha en 30 ha of groter evenwel sterker dan in de andere gebieden (bijlage 6).

HOOFDSTUK II

De beroepsverandering

In de periode 1963 tot 1966 verminderde het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep de exploitatie van een land- of tuinbouwbedrijf (A en B-grondgebruikers; A zonder, B met nevenberoep) met 9%. Deze vermindering was de resultante van het verdwijnen van bedrijfshoofden uit (19%) en het toetreden van nieuwe bedrijfshoofden tot deze categorie. Op deze toetreding wordt in dit rapport niet ingegaan. Onder de redenen voor het verdwijnen van bedrijfshoofden interesseert ons vooral de beroepsverandering. Deze in dit hoofdstuk aan de orde gestelde beroepsverandering betreft dus de overgang naar een ander beroep van boeren en tuinders, personen wier hoofdberoep voorheen bestond uit het exploiteren van een land- of tuinbouwbedrijf 1). In § 1 wordt een overzicht gegeven van het percentage zelfstandige agrariërs, dat in de periode 1963 tot 1966 van beroep is veranderd. Dit aantal wordt vergeleken met het aantal boeren, dat de beroepsuitoefening geheel heeft beëindigd. Deze beroepsbeëindiging heeft voornamelijk plaats in het kader van de generatiewisseling. In § 2 wordt vervolgens een indruk gegeven van de redenen van beroepsverandering en in § 3 van de huidige beroepen van de vroegere boeren. In § 4 wordt nagegaan in hoeverre de desbetreffende bedrijfshoofden na de beroepsverandering nog grondgebruiker zijn gebleven.

§ 1. De omvang van de beroepsverandering

Uit tabel 7 blijkt, dat in de periode 1963 tot 1966 3% van de in 1963 aanwezige bedrijfshoofden van hoofdberoep is veranderd. Van de bedrijfshoofden met een bedrijf kleiner dan 10 ha veranderde 5% van hoofdberoep; bij de boeren met een bedrijf groter dan 10 ha was dit 1%. Bij de bedrijfshoofden jonger dan 55 jaar veranderde 4% en bij die boven 55 jaar 2% van hoofdberoep. Toch blijkt ook de beroepsverandering bij boeren van 55-59 jaar nog belangrijk te zijn en in de buurt van de gemiddelde cijfers te liggen. In het noordelijke en in het zuidelijke zandgebied bedroegen de percentages van de van beroep veranderde bedrijfshoofden 4%, in het oostelijke en centrale zandgebied respectievelijk 3% en 1%.

Op de bedrijven beneden 7 ha komt de beroepsverandering relatief frequenter voor dan op de bedrijven van 7-10 ha. Het noordelijke zandgebied vormt hierop een uitzondering (bijlagen 7a en 7b). In het zuidelijke zandgebied is van de bedrijfshoofden van 45-49 jaar 8% van beroep veranderd, terwijl het gemiddelde cijfer voor deze leeftijdsgroep 4% be-

---

1) In het navolgende wordt vrijwel alleen gesproken van boer of landbouwer en landbouwbedrijf.

draagt. In het centrale zandgebied valt de groep van 30-39 jaar op door een hoger percentage beroepsveranderingen dan in de andere leeftijdsgroepen (bijlage 7a en 7b).

Tabel 7. De beroepsverandering in de periode 1963-1966

	Verminder- ing van het aantal bedrijfs- hoofden	Verdwenen bedrijfshoofden in totaal		door be- roepsver- andering	door be- roepsbe- eindiging	Toegetre- den aan- tal nieu- we bedr.- hoofden
	In % van de in 1963 aanwezige bedrijfshoofden					
<10 ha	20	23	5	18	3	
10-20 ha	+ 4	14	1	13	18	
≥20 ha	+ 11	17	1	16	28	
Alle grootteklassen	9	19	3	16	10	
<55 jaar	8	8	4	4	-	
≥55 jaar	11	37	2	36	+ 26	
Noordelijk zand	13	23	4	19	10	
Oostelijk zand	8	19	3	17	11	
Centraal zand	6	16	1	15	10	
Zuidelijk zand	9	18	4	14	9	

- 1) In een zeer klein aantal gevallen heeft een bedrijfshoofd een bedrijf buiten de onderzoeksgemeente overgenomen. Dit aantal is buiten beschouwing gelaten.

Het verdwijnen van bedrijfshoofden is niet alleen een gevolg van beroepsverandering, maar ook van beroepsbeëindiging. Beroepsbeëindiging en beroepsverandering hebben er op de zandgronden toe geleid dat in 1966 19% van de in 1963 aanwezige boeren niet meer als zelfstandig agrariër aanwezig was. In het noordelijke zandgebied is het percentage verdwenen boeren het hoogst, nl. 23%. Verder zijn er relatief meer boeren verdwenen op de kleinere bedrijven dan op de grotere en wat de leeftijd betreft in de hogere leeftijdsklassen. Dit laatste wordt veroorzaakt door het hoge percentage beroepsbeëindigingen.

Uit de verhoudingen in de onderzoeksgemeenten en uit het aandeel van deze gemeenten in het totaal van de zandgronden en van de onderscheiden gebieden kan worden berekend, dat in totaal op de zandgronden van 1963 tot 1966 2 800 bedrijfshoofden van beroep veranderden; in het noordelijke zandgebied 700, in het oostelijke 520, in het centrale 160 en in het zuidelijke zandgebied 1 420.

§ 2. Redenen van beroepsverandering

De vraag naar de reden van de beroepsverandering kan uiteraard het best worden beantwoord door de voormalige bedrijfshoofden zelf. Een enquête onder de vroegere boeren was in het kader van de beperkte opzet van het onderzoek echter niet uitvoerbaar. Daarom is volstaan met aan personen, die goed met de situatie ter plaatse op de hoogte zijn, te vragen, wat de reden van beroepsverandering zou kunnen zijn geweest. Het zal duidelijk zijn, dat de aldus verkregen informatie minder betrouwbaar en gedetailleerd is dan de informatie, die bij de van beroep veranderde personen zelf verkregen zou zijn. Voor het verschaffen van een globale indruk zijn de aldus verkregen inlichtingen echter wel bruikbaar. Onderstaande tabel geeft de frequentie van de diverse redenen voor de beroepsverandering, die door de z.g. milieukenners zijn opgegeven.

Tabel 8. Frequentie van de redenen van beroepsverandering

Reden beroepsverandering	Aantal redenen in % v.h. totaal		
	< 50 jr.	≥ 50 jr.	totaal
het boeren voldoet niet	6	6	6
geen 100% boer	16	11	14
gezondheidsredenen	3	9	5
vrouw voelde niet voor boeren of was gehandicapt	5	4	4
geen opvolger	2	18	8
verbetering positie (financieel, werktijden)	19	18	19
financiële moeilijkheden	19	14	17
slechte bedrijfsresultaten	6	1	4
slechte bedrijfsomstandigheden	7	8	7
gedwongen pachtbeëindiging	6	4	6
overige redenen	6	2	4
onbekend	5	5	6
Totaal	100	100	100
Gemiddeld aantal redenen per beroepsverandering	1,2	1,3	1,2

Financiële omstandigheden speelden een belangrijke rol bij de beroepsverandering. Ook de persoonlijke instelling ten opzichte van het boer-zijn was van betekenis. Waarschijnlijk hangen beide voor een belangrijk deel samen. Verder werd ook het niet aanwezig zijn van een opvolger als reden van beroepsverandering genoemd (8%). Vermoedelijk heeft deze factor in een aantal gevallen, waar een andere reden is genoemd, mede een rol gespeeld, daar in 129 van de 295 gevallen van beroepsverandering het bedrijf is opgeheven.

Tussen de afzonderlijke zandgebieden (bijlage 8) blijken geen grote verschillen te bestaan in de verdeling van de redenen van beroepsverandering. Het centrale zandgebied kan door het geringe aantal beroepsveranderingen in dit opzicht buiten beschouwing blijven.

De beroepsverandering kan samenhangen met de bedrijfsbeëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds. In de onderzoeksperiode zijn in de keuzegemeenten 236 aanvragen ingewilligd. Slechts in 16% van deze 236 gevallen is het desbetreffende bedrijfshoofd naar een ander beroep overgegaan. Het totaal aantal beroepsveranderingen in de keuzegemeenten op de zandgronden bedroeg 295; hiervan ging dus ca 13% gepaard met een opheffing van het bedrijf via de saneringsregeling.

§ 3. De beroepen van de vroegere boeren

Voor een goed begrip van het verschijnsel van beroepsverandering door agrarische bedrijfshoofden dient men ook te beschikken over informatie inzake hun huidige beroep. Tabel 9 1)(blz. 18). geeft de verdeling naar huidig beroep van de bedrijfshoofden, die in de periode 1963 tot 1966 het exploiteren van een landbouwbedrijf als hoofdberoep hebben beëindigd.

Uit een oogpunt van vakbekwaamheid lijkt de overgang naar loondienst in de landbouw (incl. loonwerkbedrijven) de meest aangewezen weg. Op de zandgronden heeft 5% van de voormalige bedrijfshoofden deze weg gevolgd. Een dergelijke positie in de agrarische sector is echter over het algemeen in sociaal opzicht voor vroegere bedrijfshoofden niet erg aantrekkelijk. Enkele ex-boeren zijn loonwerker geworden. De meeste bedrijfshoofden die het zelfstandige agrarische hoofdberoep hebben opgegeven, hebben de landbouw verlaten.

Van de voormalige bedrijfshoofden is 23% in de fabriek terechtgekomen, 38% in de overige arbeidsberoepen (bouwvakarb., grondwerker, gemeente-arbeider, bos- of veenarbeider, arbeider bij een waterschap, e.d.) en 5% in een ambachtelijk beroep.

Slechts 7% van de boeren, die van beroep veranderden is erin geslaagd ook buiten de landbouw zelfstandig te blijven. De beroepsverandering heeft dus in verreweg de meeste gevallen het verlies aan zelfstandigheid tot gevolg gehad.

Van de jongere bedrijfshoofden die van beroep zijn veranderd, zijn er relatief meer in de fabriek terechtgekomen dan van de oudere. Hierbij kan zowel de voorkeur van de fabrikanten voor jongere arbeidskrachten als de grotere aanpassingsmoeilijkheden bij de oudere bedrijfshoofden een rol hebben gespeeld. Van de van beroep veranderde boeren had 18% reeds een nevenberoep, dat na de beroepsverandering hoofdberoep werd.

---

1) In deze tabel is een verdeling naar grootteklassen achterwege gebleven vanwege het betrekkelijk kleine aantal beroepsveranderingen bij de bedrijfshoofden met een bedrijf van 10 ha of groter.

Tabel 9. Beroepen bij beroepsverandering

	Percentage beroepsveranderingen naar aard van het beroep										Totaal
	Aantal be- roepsver- anderingen	loon- dienst agrarisch 1)	loon- werker	niet- agrarisch zelfst.	fabr. arbeider	arbeiders- beroep 2)	melk- rijder, monster- nemer	telijk ambach- beroop	overig	onbe- kend	
< 40 jaar	97	5	4	5	25	30	1	7	21	2	100
40 - 50 jaar	91	5	3	3	27	41	4	4	9	4	100
50 - 60 jaar	89	4	2	11	19	42	6	3	11	2	100
≥ 60 jaar	18	6	-	17	6	50	-	6	15	-	100
Totaal	295	5	3	7	23	38	3	5	14	2	100
<hr/>											
Noordelijk zandgebied	96	9	3	5	26	34	7	4	7	5	100
Oostelijk zandgebied	81	1	4	5	23	37	1	7	22	-	100
Centraal zandgebied	19	11	11	16	5	32	5	11	9	-	100
Zuidelijk zandgebied	99	3	1	9	22	44	1	3	15	2	100

1) Van wie 1 bij loonwerker.

2) Bouwvakarbeider, grondwerker, gemeente-arbeider, arbeider wetenschap, arbeider ruilverkaveling, etc.

De verdeling van deze beroepen was ongeveer gelijk aan die van de beroepen van alle boeren die in de desbetreffende periode van beroep waren veranderd.

Per gebied zijn er enkele, zij het geen grote, verschillen te constateren. In het centrale en noordelijke zandgebied zijn resp. 11% en 9% van de boeren in agrarische loondienst gegaan, in het oostelijke en zuidelijke zandgebied respectievelijk 1% en 3%. In het laatste gebied ging 66% van de boeren over naar de groep fabrieksarbeiders en overige arbeidersberoepen. Aangenomen mag worden dat veel voormalige boeren in beroepen voor ongeschoolden zijn terechtgekomen. Het is niet onwaarschijnlijk dat in een aantal gevallen de beroepsverandering, hoewel economisch meestal wel een verbetering, in sociaal opzicht een achteruitgang inhield. In hoeverre dit het geval is, hangt mede af van de sociale positie van de afgevloede boeren in de agrarische samenleving.

§ 4. Beroepsverandering, beroepsbeëindiging en grondgebruik

De boeren, die van hoofdberoep veranderen kunnen grondgebruiker blijven of hun grond geheel afstoten. In deze paragraaf wordt ingegaan op de vraag, hoeveel vroegere boeren grondgebruikers zijn gebleven en hoeveel grond zij nog in gebruik hebben. Hierbij zijn alleen diegenen als grondgebruiker beschouwd, die 1 of meer ha in gebruik hebben. Om misverstand te voorkomen zij hier opgemerkt, dat het al dan niet grondgebruiker blijven van de van hoofdberoep veranderde vroegere boeren op zich niets zegt over het voortbestaan van hun bedrijven. Zij kunnen immers na de opheffing van hun bedrijf andere grond kopen of pachten. Anderzijds kan het vroegere bedrijf van afgevloede bedrijfshoofden zonder grondgebruik door een ander zijn overgenomen.

Uit tabel 10 blijkt, dat 48% van de boeren op de zandgronden die in de periode 1963-1966 een ander hoofdberoep kozen, medio 1966 nog 1 of meer ha cultuurgrond in gebruik had. Voor ruim de helft van hen betekende dus beroepsverandering direct of al vrij gauw tevens het geheel of vrijwel geheel afstoten van de grond. Het aanhouden van grond na beroepsverandering komt relatief het meest voor bij ex-boeren, die een bedrijf hadden kleiner dan 10 ha en bij ex-boeren jonger dan 55 jaar. In het noordelijke zandgebied is slechts een derde van de van beroep veranderde boeren grondgebruiker gebleven, in het oostelijke en zuidelijke zandgebied echter resp. 56 en 55%. Tabel 10, zie blz. 20.

Uit tabel 10 blijkt voorts dat er een belangrijk verschil bestaat in het aanhouden van grond bij beroepsverandering en -beëindiging. Van degenen, die van beroep veranderden had ongeveer de helft in 1966 nog grond (> 1 ha) in gebruik, van degenen die hun beroep beëindigden slechts een kwart. Evenals na beroepsverandering komt grondgebruik na beroepsbeëindiging relatief het meest frequent voor in de grootteklasse beneden 10 ha. In het oostelijke zandgebied komt het aanhouden van grond na beroepsbeëindiging relatief het minst voor.

Bij vergelijking van het grondgebruik na beroepsverandering met dat

na beroepsbeëindiging, moet rekening worden gehouden met de omstandigheid, dat beroepsbeëindiging in een aantal gevallen het gevolg kan zijn van overlijden of ernstige invaliditeit, of van gebruikmaking van de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds, waarbij grondgebruik niet meer is toegestaan.

Tabel 10. Beroepsverandering, beroepsbeëindiging en grondgebruik

	Perc. ex-boeren met grondgebruik na	
	beroepsverandering	beroepsbeëindiging
< 10 ha	50	30
10 - 20 ha	38	17
≥ 20 ha	20	14
Totaal	48	25
< 55 jaar	52	11
≥ 55 jaar	33	28
Noordelijk zandgebied	34	27
Oostelijk zandgebied	56	19
Centraal zandgebied	47	38
Zuidelijk zandgebied	55	26

De in het voorgaande vermelde cijfers geven slechts een onvolledige indruk van het grondgebruik na beroepsbeëindiging en beroepsverandering van landbouwers en tuinders. Zij verschaffen immers geen informatie over de omvang van het grondgebruik door de desbetreffende grondgebruikers in 1963 en in 1966.

Tabel 11 geeft een overzicht van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik in 1963 en 1966 bij boeren, die in deze periode van beroep zijn veranderd of die hun beroep hebben beëindigd. Hierin zijn ook begrepen de boeren, wier bedrijf is overgenomen of opgeheven.

Tabel 11. Gemiddelde oppervlakte (ha) van grondgebruik voor (1963) en na (1966) beroepsverandering en -beëindiging

	Beroepsverandering		Beroepsbeëindiging	
	1963	1966	1963	1966
Noordelijk zandgebied	7,2	4,5	8,4	4,2
Oostelijk zandgebied	5,4	4,8	6,2	3,4
Centraal zandgebied	6,2	4,9	6,0	3,6
Zuidelijk zandgebied	7,8	5,9	9,3	3,2
Totaal zandgronden	6,8	5,2	7,6	3,6

Voor de zandgronden als totaal was het grondgebruik na beroepsverandering in 1966 nog gemiddeld ruim 5 ha, na beroepsbeëindiging gemiddeld ruim 3,5 ha. Het grondgebruik na beroepsbeëindiging is dus kleiner dan dat na beroepsverandering. Het grondgebruik na beroepsverandering ondergaat bij beroepsverandering niet zo'n grote verandering als bij beroepsbeëindiging. De betrekkelijk geringe oppervlakte in 1963 is een gevolg van het feit, dat vooral de boeren met een klein bedrijf grondgebruiker zijn gebleven na beroepsverandering en beroepsbeëindiging.

Opmerkelijk groot is de vermindering van het grondgebruik bij beroepsbeëindiging in het zuidelijke zandgebied.

HOOFDSTUK III

Beroepsverandering en het verdwijnen van bedrijven

In de periode 1963-1966 heeft op de zandgronden een niet onbelangrijk aantal bedrijfshoofden hun beroep beëindigd of een ander hoofdberoep gekozen. Deze verschijnselen zijn uiteraard van invloed op de ontwikkeling van het aantal bedrijven. In dit hoofdstuk zal derhalve worden ingegaan op de vermindering van het aantal bedrijven en op de oorzaken hiervan. Hierbij zal in het bijzonder aandacht worden besteed aan de beroepsverandering. In § 1 wordt een overzicht gegeven van de betekenis van de belangrijkste oorzaken voor de verandering van het aantal bedrijven. In de volgende paragrafen wordt achtereenvolgens nader ingegaan op bedrijfsopheffing, op de betekenis van de beëindigingsregelingen van het O.- en S.-Fonds voor de bedrijfsopheffing, en op de door beroepsverandering beschikbaar gekomen oppervlakte cultuurgrond.

Bij de bespreking van de oorzaken van de vermindering van het aantal bedrijven wordt onderscheid gemaakt tussen de volgende categorieën bedrijven.

A-bedrijven: dit zijn bedrijven van A-grondgebruikers; boeren en tuinders zonder nevenberoep.

B-bedrijven; dit zijn bedrijven van B-grondgebruikers, boeren en tuinders met een nevenberoep.

C-bedrijven; dit zijn bedrijven van C-grondgebruikers, d.w.z. personen die het agrarische bedrijf als nevenberoep exploiteren.

D-bedrijven; dit zijn bedrijfjes van D-grondgebruikers, d.w.z. rustende grondgebruikers, voornamelijk rustende boeren.

§ 1. De oorzaken van de vermindering van het aantal land- en tuinbouwbedrijven op de zandgronden (A- en B-bedrijf)

Het aantal bedrijven waar de land- en tuinbouw als hoofdberoep werd uitgeoefend - dus de A- en B-bedrijven - daalde in de periode 1963-1966 met 9%. Deze vermindering was het gevolg van het feit dat - door bedrijfsopheffing, overgang naar de categorie C- of D-bedrijven - meer bedrijven zijn verdwenen (12% van het aantal in 1963) dan er nieuwe zijn bijgekomen (3% van het aantal in 1963). Dit laatste kan het gevolg zijn van stichting of afsplitsing van bedrijven, maar ook van de overgang van uit C- en D-bedrijven naar de categorie A- of B-bedrijven. Tabel 12, zie blz. 23.

De bedrijfsopheffing is de belangrijkste oorzaak voor het verdwijnen van A- en B-bedrijven op de zandgronden (5,4%) gevolgd door de overgang naar de categorie D-bedrijven (3,9%). In het centrale zandgebied is

deze factor zelfs nog belangrijker dan de bedrijfsopheffing.

Tabel 12. De oorzaken van de vermindering in de periode 1963-1966 van het aantal land- en tuinbouwbedrijven (A en B) op de zandgronden

	Zandgebieden				
	noord	oost	centraal	zuid	totaal
Verdwenen bedrijven 1) door:					
- opheffing	- 9,3	- 3,5	- 3,1	- 5,4	- 5,4
- overgang naar C-bedrijven	- 1,4	- 2,0	- 1,2	- 2,5	- 1,9
- overgang naar D-bedrijven	- 4,8	- 3,4	- 5,5	- 2,8	- 3,9
- overige redenen en onbekend	- 0,1	- 1,0	- 0,5	- 1,7	- 0,9
Totaal verdwenen	-15,6	- 9,9	-10,3	-12,4	-12,1
Nieuwe bedrijven 1) door:					
- stichting of afsplitsing	+ 1,2	+ 0,6	+ 0,8	+ 2,3	+ 1,2
- overgang vanuit C- en D-bedrijven	+ 0,9	+ 1,3	+ 2,5	+ 1,2	+ 1,4
- overige redenen en onbekend	+ 0,1	+ 0,2	+ 0,8	+ 0,4	+ 0,3
Totaal nieuwe bedrijven	+ 2,2	+ 2,1	+ 4,1	+ 3,9	+ 2,9
Vermindering	-13,4	- 7,8	- 6,2	- 8,5	- 9,2

1) In % van het aantal bedrijven in 1963.

De overgang naar de categorie C-bedrijven is met 1,9% van minder betekenis dan de reeds genoemde factoren. In het zuidelijke zandgebied is het verschil met de overgang naar de categorie D-bedrijven echter niet groot. Ook in het oostelijke zandgebied is de overgang naar de C-bedrijven niet zonder betekenis.

In het noordelijke zandgebied is het percentage verdwenen bedrijven het hoogst, voornamelijk door bedrijfsopheffing en door overgang naar de D-bedrijven. Doordat in dit gebied het ontstaan van bedrijven relatief gering is, is ook de vermindering van het aantal bedrijven hier het grootst (13,4%). Op de tweede plaats komt het zuidelijke zandgebied met een vermindering van 8,5%. In dit gebied komt het stichten en splitsen van bedrijven nog het meest voor, hetgeen waarschijnlijk samenhangt met de vestiging van tuinbouwbedrijven. Het geringst is de vermindering van het aantal bedrijven in het centrale zandgebied (6,2%). Dit is een gevolg zowel van het relatief lage percentage verdwenen bedrijven als van het relatief hoge percentage nieuwe bedrijven, in het bijzonder door de overgang vanuit de categorie C- en D-bedrijven.

In hoeverre beroepsverandering tot het opheffen van bedrijven heeft geleid, blijkt uit tabel 13.

Tabel 13. De invloed van de beroepsverandering - en beroepsbeëindiging op het verdwijnen van bedrijven (A + B) op de zandgronden

	Zandgebieden				
	noord	oost	centraal	zuid	totaal
Door beroepsverandering 1)					
- opheffing	- 2,1	- 0,9	- 0,8	- 1,3	- 1,3
- overgang naar C-bedrijven (zelfde bedrijfshoofd)	- 1,4	- 1,4	- 0,8	- 2,1	- 1,5
	- 3,5	- 2,3	- 1,6	- 3,4	- 2,8
Door beroepsbeëindiging 1)					
- opheffing	- 7,2	- 2,6	- 2,3	- 4,1	- 4,1
- overgang naar D-bedrijven (zelfde bedrijfshoofd)	- 4,7	- 2,8	- 5,1	- 2,4	- 3,5
	-11,9	- 5,4	- 7,4	- 6,5	- 7,6
Overgang naar C- of D-bedrijven door overdracht	- 0,1	- 1,2	- 0,8	- 0,8	- 0,8
Door beroepsverandering - verdwenen bedrijven (schatting) 1)	- 3,5	- 2,3	- 2,0	- 3,6	- 3,0
Door beroepsbeëindiging - verdwenen bedrijven (schatting) 1)	-12,0	- 8,6	- 7,8	- 7,1	- 8,2

1) In % van het aantal bedrijven in 1963.

Door opheffingen als gevolg van beroepsverandering verdween 1,3% van het aantal bedrijven in 1963. De meeste opheffingen hadden echter plaats in het kader van de beroepsbeëindiging (4,1%).

De meeste bedrijven, die verdwenen naar de categorie C, zijn bedrijven van boeren die van beroep zijn veranderd, maar hun bedrijf hebben aangehouden (1,5%). Enkele bedrijven kunnen in de categorie C-bedrijven terechtgekomen zijn, omdat zij zijn overgedragen aan grondgebruikers die het bedrijf als nevenberoep exploiteren. Hoeveel van deze overdrachten en van de overdrachten aan rustende boeren een gevolg zijn van beroepsverandering van het voormalige bedrijfshoofd is niet bekend.

Het is derhalve niet mogelijk exact vast te stellen, hoeveel A- en B-bedrijven door beroepsverandering van het bedrijfshoofd uit de categorie A- en B-bedrijven zijn verdwenen. Naar schatting bedraagt dit aantal 3% van het aantal bedrijven in 1963. Het aantal nieuw-ontstane bedrijven bedroeg 2,9% van het aantal bedrijven in 1963. Het effect van de beroepsverandering is dus voor een belangrijk deel teniet gedaan door het ontstaan van nieuwe bedrijven.

Ook het percentage door beroepsbeëindiging verdwenen bedrijven kan niet exact worden vastgesteld: 4,1% van de bedrijven is opgeheven door beroepsbeëindiging, 3,5% is in de categorie D-bedrijven terechtgekomen doordat het bedrijfshoofd zijn beroep beëindigde, maar zijn bedrijf aanhield. Hoeveel gevallen van overdracht van het bedrijf aan een rustende grondgebruiker of aan een niet-agrariër het gevolg was van beroepsbeëindiging door het vroegere bedrijfshoofd is niet bekend. Van betekenis zal dit aantal echter niet zijn. Het aantal door beroepsbeëindiging verdwenen bedrijven kan derhalve veilig worden geschat op 8,2%. Beroepsbeëindiging is dus nog altijd van meer betekenis voor het verdwijnen van bedrijven dan beroepsverandering. Het aantal door beroepsverandering verdwenen bedrijven bedroeg op de zandgronden ongeveer 25% van het totaal aantal verdwenen bedrijven. In het zuidelijke zandgebied lag dit percentage met 29% het hoogst en in het centrale zandgebied met 19% het laagst. Vooral in het zuidelijke zandgebied blijkt de beroepsverandering door bedrijfshoofden wel van enige betekenis te zijn geweest voor het verdwijnen van bedrijven.

§ 2. Bedrijfsopheffing door beroepsverandering en door beroepsbeëindiging

In de vorige paragraaf bleek dat de bedrijfsopheffing de belangrijkste oorzaak was voor het verdwijnen van bedrijven, en daarmee van de vermindering van het aantal bedrijven. Daarom worden in deze paragraaf nog een aantal gegevens verschaft over de bedrijfsopheffing, in het bijzonder over de samenhang van de bedrijfsopheffing met de beroepsverandering resp. beroepsbeëindiging. Tabel 14 geeft een overzicht van het percentage opgeheven bedrijven naar grootteklasse en naar leeftijd van het bedrijfshoofd en van de samenhang tussen bedrijfsopheffing en beroepsverandering in de onderscheiden groepen bedrijven. Tabel 14, zie blz. 26.

Op de zandgronden was medio 1966 5% van het aantal in mei 1963 aanwezige A- en B-bedrijven opgeheven. Op de bedrijven kleiner dan 10 ha bedroeg dit percentage 8%, op de bedrijven van 10-20 ha 2% en op de bedrijven boven 20 ha slechts 1%. Van de kleinere bedrijven is het percentage opgeheven bedrijven dus aanzienlijk hoger dan van de middelgrote en grote bedrijven. Ook naar leeftijd van het bedrijfshoofd blijkt er verschil in de mate waarin bedrijven worden opgeheven. Van de bedrijven van bedrijfshoofden beneden 55 jaar is 3% opgeheven, van de bedrijven van bedrijfshoofden boven 55 jaar 10%. Er worden dus aanzienlijk meer bedrijven van oudere bedrijfshoofden opgeheven dan van jongere. Het percentage door beroepsverandering opgeheven bedrijven is echter bij de boeren van 55 jaar en ouder even groot als bij de boeren jonger dan 55 jaar nl. 1%.

Ook tussen de gebieden zijn er opmerkelijke verschillen. In het noordelijke zandgebied is 9% van de in 1963 aanwezige bedrijven opgeheven, in het oostelijke en centrale zandgebied respectievelijk 4% en 3% en in het zuidelijke zandgebied 5%. Opvallend is dus het hoge percentage be-

drijfsopheffingen in het noordelijke zandgebied.

Tabel 14. De bedrijfsopheffing door beroepsverandering

	Opgeheven bedrijven in procenten van aantal in 1963	Door beroepsverandering opge- heven bedr. in % van het aantal bedrijven in 1963	bedrijfs- opheffingen
< 10 ha	8	2	25
10 - 20 ha	2	0	22
≥ 20 ha	1	0	10
Totaal	5	1	24
< 55 jaar	3	1	51
≥ 55 jaar	10	1	11
Noordelijk zand	9	2	23
Oostelijk zand	4	1	26
Centraal zand	3	1	26
Zuidelijk zand	5	1	24

Door beroepsverandering is 1% van de bedrijven opgeheven. Daar in totaal 5% van de bedrijven is opgeheven, is dus het merendeel opgeheven binnen het kader van de beroepsbeëindiging. Bedrijfsopheffing door beroepsverandering is bij de kleinere bedrijven meer voorgekomen dan bij de grotere.

Beroepsverandering gaat in 44% van de gevallen gepaard met bedrijfsopheffing (tabel 15). Relatief meer oudere dan jongere bedrijfshoofden heffen, indien zij van beroep veranderen, hun bedrijf op. In het oostelijke en zuidelijke zandgebied is het percentage bedrijfsopheffingen door beroepsverandering geringer dan in het noordelijke en centrale zandgebied. In eerstgenoemde gebieden doet men dus het bedrijf over of zet het grondgebruik als nevenberoep voort.

Het feit dat beroepsbeëindiging nog van aanmerkelijk meer betekenis is voor de bedrijfsopheffing dan de beroepsverandering behoeft niet te betekenen, dat beroepsbeëindiging meer met bedrijfsopheffing gepaard gaat dan beroepsverandering. Beroepsbeëindigingen hebben immers in de onderzoekperiode meer plaats gehad dan beroepsveranderingen. Tabel 15, zie blz. 27.

Daar tot nu toe de meeste bedrijven die in het kader van de generatiewisseling vrijkomen worden overgenomen, is het wel te begrijpen, dat door beroepsbeëindiging relatief minder bedrijven worden opgeheven dan door beroepsverandering, waarbij in de meeste gevallen geen opvolger aanwezig is. 1)

1) Het aantal opheffingen door de beroepsverandering is uiteindelijk groter dan uit bovenstaande gegevens blijkt. Bedrijfsopheffing bij beroepsverandering is in een aantal gevallen het einde van een soms enkele jaren durend proces, waarin het bedrijf geleidelijk aan kleiner is geworden.

Tabel 15. Beroepsverandering, beroepsbeëindiging en bedrijfsopheffing

	Opgeheven bedrijven door	
	beroepsverandering in % van het aantal beroepsveranderin- gen	beroepsbeëindiging in % van het aantal beroepsbeëindigin- gen
< 10 ha	44	32
10 - 20 ha	46	14
≥ 20 ha	20	7
Totaal	44	25
< 55 jaar	38	33
≥ 55 jaar	64	23
Noordelijk zandgebied	55	35
Oostelijk zandgebied	37	20
Centraal zandgebied	53	12
Zuidelijk zandgebied	36	26

Bij bedrijfsopheffing door beroepsverandering is er op de zandgronden weinig verschil tussen de bedrijven kleiner dan 10 ha en de bedrijven van 10-20 ha. Bedrijfsopheffing door beroepsbeëindiging komt bij de bedrijven kleiner dan 10 ha echter meer voor dan bij de grotere bedrijven. De kleinere bedrijven worden dus bij gebrek aan opvolgers, zoals reeds bekend was, in mindere mate overgenomen dan de grotere bedrijven.

§ 3. De betekenis van het O.- en S.-fonds voor de bedrijfsopheffing

Bij het onderzoek is ook getracht een indruk te krijgen van de achtergronden en van de oorzaken van de bedrijfsopheffing en wel door aan met de plaatselijke situatie goed bekende personen te vragen, wat naar hun mening de oorzaak van de bedrijfsopheffing is geweest. Zoals reeds in het vorige hoofdstuk werd opgemerkt, is deze informatie minder betrouwbaar en gedetailleerd dan de van de direct bij de opheffing betrokken personen verkregen informatie. Dit geldt voor de achtergronden van de bedrijfsopheffing in nog sterkere mate dan voor de achtergronden van de beroepsverandering. Daarom wordt hier alleen ingegaan op de betekenis van de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de opheffing van bedrijven die in 1963 nog als A- of B-bedrijf aanwezig waren.

Ruim 20% van de bedrijven is volgens de informanten opgeheven op grond van de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds. De betekenis van deze regeling is in feite echter groter dan uit dit percentage blijkt. Bij een aantal bedrijfsopheffingen in het kader van het O.- en S.-fonds zijn naar alle waarschijnlijkheid door de informanten achterliggende redenen genoemd. Tabel 16 geeft een betere indruk van de betekenis van het O.- en S.-fonds voor de opheffing van bedrijven die in

1963 nog A- of B-bedrijven waren 1).

Tabel 16. Bedrijfsopheffing in het kader van het O. - en S.-fonds

	Aantal opgeheven A- + B-bedrijven 1)				
	totaal	van bedr. in het kader van de O.- en S.- hfd.	in het kader van de O.- en S.- regeling		
			≥ 50 jr.	aantal 2) in % van kol.1	in % van kol. 2
< 10 ha	452	375	222	49	59
≥ 10 ha	88	51	14	16	27
Totaal zandgebieden	540	426	236	44	55
Noordelijk zandge- bied	225	182	112	50	62
Oostelijk zandgebied	139	119	74	53	62
Centraal zandgebied	40	32	10	25	31
Zuidelijk zandgebied	136	93	40	29	43

1) Bedrijven die mei 1963 nog A- of B-bedrijf waren.

2) Aantal ingewilligde aanvragen.

Hieruit blijkt dat in de keuzegemeenten op de zandgronden 44% van het aantal opheffingen van bedrijven die in 1963 nog A- of B-bedrijf waren, heeft plaatsgehad in het kader van de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds. Van bedrijven beneden 10 ha had bijna de helft van deze bedrijfsopheffingen plaats binnen het kader van de O.- en S.-regeling. Van de bedrijven boven 10 ha was dit 16%.

In het noordelijke en oostelijke zandgebied is ca. de helft van de opgeheven A- en B-bedrijven door gebruikmaking van de O.- en S.-regeling opgeheven. In het centrale en zuidelijke zandgebied is dit voor minder dan 30% het geval. Drukt men het aantal in het kader van de O.- en S.-regeling opgeheven bedrijven uit als een percentage van het aantal aldus opgeheven bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder was 2), dan liggen deze percentages 10 à 15% hoger.

1) Het aantal bedrijfsopheffingen in de periode 1963 tot 1966 lag hoger dan het in tabel 16 vermeldde. Bedrijven van boeren, die voor 1963 hun beroep beëindigden of van beroep veranderden, kunnen in de onderzoekperiode zijn opgeheven.

2) Alleen boeren van 50 jaar en ouder konden van de beëindigingsregeling gebruikmaken.

Er mag wel worden aangenomen, dat de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds een belangrijke stimulans is geweest voor de opheffing van agrarische bedrijven, die er waarschijnlijk niet onaanzienlijk door is versneld. Dit alles temeer, daar de beëindigingsregeling eerst per 1 mei 1964 in werking is getreden en bij het afsluiten van het onderzoek nog niet alle aanvragen waren afgewerkt.

§ 4. De oppervlakte bij beroepsverandering en beroepsbeëindiging vrijgekomen grond

Door opheffing van bedrijven van grondgebruikers, die in 1963 boer of tuinder waren, is op de zandgronden 3,5% van de in 1963 aanwezige cultuurgrond vrijgekomen (tabel 17), dit is dus ruim 1% per jaar.

Tabel 17. Door bedrijfsopheffing vrijgekomen oppervlakte grond

	Noordel. zand	Oostel. zand	Centraal zand	Zuidelijk zand	Totaal zand
Bij bedrijfsopheffing vrijgekomen opp. cultuurgrond in % v.d. opp. in 1963	5,1	2,6	2,6	3,4	3,5
Bij opheffing door beroepsverandering vrijgekomen grond in % 1963	1,3	0,5	0,5	0,8	0,8
Idem door beroepsbeëindiging	3,8	2,1	2,1	2,6	2,7

Tussen de gebieden zijn er belangrijke verschillen. In het noordelijke zandgebied kwam in de onderzoekperiode aldus ruim 5% van de cultuurgrond vrij door bedrijfsopheffing; in het oostelijke en centrale zandgebied slechts ca. 2,5% en in het zuidelijke zandgebied ca. 3,5%.

Bij bedrijfsopheffing door beroepsbeëindiging is meer cultuurgrond vrijgekomen dan bij opheffing door beroepsverandering. Op de zandgronden is ruim een kwart van de bij bedrijfsopheffing vrijgekomen grond afkomstig van bij beroepsverandering opgeheven bedrijven. Deze oppervlakte omvat 0,8% van de oppervlakte cultuurgrond in 1963. In het noordelijke zandgebied is dit percentage 1,3%; in het oostelijke en centrale zandgebied 0,5%.

De oppervlakte cultuurgrond die vrijkomt bij bedrijfsopheffing, die gepaard gaat met beroepsbeëindiging is ruim drie keer zo groot als de oppervlakte vrijkomende grond door bedrijfsopheffing samen met beroepsverandering. Tweederde van de door bedrijfsopheffingen vrijkomende grond is afkomstig van bedrijven beneden 10 ha (bijlage 10).

Behalve door bedrijfsopheffing kwam er ook grond vrij door verklei-

ning van bedrijven die na beroepsverandering en na beroepsbeëindiging in de periode 1963-1966 werden aangehouden en dus resp. C- of D-bedrijf zijn geworden (bijlage 9a). Door verkleining na beroepsverandering kwam 0,2% en door verkleining na beroepsbeëindiging kwam 1% van de oppervlakte cultuurgrond in 1963 beschikbaar. Verschillen tussen de gebieden blijken uit bijlage 9b.

Door opheffing en verkleining van bedrijven na beroepsverandering kwam dus te zamen 1% en door beroepsbeëindiging en verkleining na beroepsbeëindiging kwam 3,7% van de cultuurgrond in 1963 in het verkeer.

Uitgaande van de verhoudingen in de 27 onderzoekgemeenten kan voor de zandgronden als gebied worden berekend hoe groot de oppervlakte cultuurgrond was, die door in de periode 1963-1966 plaatsgehad hebbende beroepsverandering en beroepsbeëindiging vrijkwam. Uit deze berekening blijkt, dat als gevolg van bedrijfsopheffing door beroepsverandering ongeveer 6 000 ha en als gevolg van verkleining na beroepsverandering ongeveer 1 500 ha ter beschikking kwam, te zamen 7 500 ha. Door beroepsbeëindiging kwam ca 32 000 ha in het verkeer, waarvan ca. 20 000 ha bij opheffing en ca. 12 000 door verkleining.

HOOFDSTUK IV

Beroepsverandering en bedrijfsgroottestructuur

Beroepsverandering en beroepsbeëindiging hebben niet alleen geleid tot vermindering van het totaal aantal bedrijven, maar ook tot veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur, dus in de verdeling van de bedrijven over de grootteklassen.

Ook bij de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur heeft de bedrijfsopheffing een belangrijke rol gespeeld, hoewel hier uiteraard ook andere factoren van betekenis zijn geweest. In § 1 wordt ingegaan op de verandering van het aantal bedrijven per grootteklasse en de oorzaken ervan. Behalve de in het vorige hoofdstuk genoemde oorzaken zijn dit het groter en kleiner worden van de bedrijfsoppervlakte, waardoor de bedrijven in een hogere, resp. lagere grootteklasse terecht kunnen komen. In § 2 wordt daarom ook aandacht besteed aan de verandering van het aantal bedrijven per grootteklasse door vergroting en verkleining van bedrijven.

§ 1. Mutaties per grootteklasse en de oorzaken daarvan

Tabel 18 geeft een beeld van de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur op de zandgronden van 1963 tot 1966.

Tabel 18. De bedrijfsgroottestructuur in 1963 en 1966 (A- en B-bedrijven)

	Aantal bedrijven			
	1963		1966	
	abs.	%	abs.	%
< 5 ha	1 579	16	1 179	13
5 - 7 ha	1 550	16	1 173	13
7 - 10 ha	2 466	25	2 116	24
10 - 12 ha	1 228	12	1 240	14
12 - 15 ha	1 249	13	1 279	14
15 - 20 ha	978	10	1 069	12
20 - 30 ha	612	6	670	8
≥ 30 ha	175	2	207	2
Totaal	9 837	100	8 933	100

Tabel 19. Mutaties aantal land- en tuinbouwbedrijven per grootteklasse (A- en B-bedrijven)

	Grootteklasse								To- taal
	< 5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	≥ 30 ha	
Wijziging aantal bedrijven '63-'66 in % van '63	-25,3	-24,3	-14,2	+ 1,0	+ 2,4	+ 9,3	+ 9,5	+18,3	- 9,2
"Verdwenen"(totaal) (in % van '63)waarvan door	49,6	42,2	32,1	34,7	31,1	27,0	22,5	15,4	12,1
Opheffing door beroepsverandering	2,8	2,3	1,3	0,7	0,4	0,4	0,2	-	1,3
Opheffing door beroepsbeëindiging	10,6	6,2	3,2	1,3	1,4	1,1	0,6	-	4,1
A- + B- naar C-bedrijven (zelfde bedrijfshoofd)	3,0	2,5	1,9	0,5	0,6	0,2	-	-	1,5
A- + B-naar D-bedrijven (zelfde bedrijfshoofd)	10,8	4,9	2,3	1,5	1,3	0,7	0,2	1,1	3,5
A- + B-naar C- en D-bedrijven (door overdracht)	2,3	0,9	0,6	-	0,5	0,3	-	1,1	0,8
Verschuiving naar een lagere grootteklasse	-	5,9	5,6	7,7	8,7	10,9	11,4	9,7	-
Verschuiving naar een hogere grootteklasse	10,-	17,8	16,6	22,5	18,1	12,7	8,3	-	-
Reden onbekend,overige red. 1) "Erbij gekomen" (totaal) (in % van '63) waarvan door	1,1	1,7	0,6	0,7	0,1	0,7	1,8	2,3	0,9
Stichting	15,3	17,9	17,9	35,7	33,5	36,3	32,-	33,7	2,9
Afsplitsing	2,3	0,3	0,5	0,2	0,2	0,7	0,5	0,6	0,7
C naar A- + B-(zelfde bedrijfshoofd)	0,8	0,3	0,5	0,3	0,6	0,5	0,5	1,1	0,5
C naar A- + B-(ander bedrijfshoofd)	3,3	1,2	0,9	0,4	0,2	0,4	0,4	-	1,1
Verschuiving vanuit lagere grootteklasse	1,0	0,3	0,2	-	0,2	-	0,1	-	0,3
Verschuiving vanuit hogere grootteklasse	-	7,2	10,9	26,3	24,8	28,9	28,1	31,4	-
Overige redenen 2) en reden onbekend	7,6	8,4	4,7	8,3	7,-	5,7	2,0	-	-
	0,3	0,2	0,2	0,2	0,4	0,1	0,4	0,6	0,3

1) a) Buiten de gemeente gaan wonen, zelfde grond in gebruik.

b) Bij overdracht bedrijf zijn twee nieuwe bedrijven ontstaan.

2) Woonde voorheen buiten de gemeente, zelfde grond in gebruik.

In de periode van onderzoek nam het aantal bedrijven beneden 7 ha met ca. 25% af, het aantal bedrijven van 7-10 ha met ca. 14%. Het aantal bedrijven van 10-12 ha bleef praktisch gelijk. In de grootteklasse van 12-15 ha steeg het aantal bedrijven met ruim 2%. Het aantal bedrijven van 15-30 ha nam toe met ruim 9%, dat boven 30 ha met ruim 18%. Het blijkt dus dat het aantal bedrijven beneden 10 ha afneemt, het aantal bedrijven van 10-15 ha weinig verandert en het aantal bedrijven boven 15 ha toeneemt.

Vooraf in het noordelijke zandgebied heeft zich een verschuiving van de bedrijven beneden 10 ha naar die boven 10 ha voorgedaan (bijlage 11). In 1966 was op de zandgronden 50% van de bedrijven in de steekproefgemeenten groter dan 10 ha, in het noordelijke zandgebied 65%. In het zuidelijke zandgebied is in vergelijking met de andere gebieden het aantal bedrijven beneden 5 ha weinig verminderd, wat verband houdt met de ontwikkeling van de tuinbouw in dit gebied.

De bedrijfsopheffing - en dan voornamelijk als gevolg van beroepsbeëindiging - is vooral van betekenis op de bedrijven beneden 10 ha en komt op de bedrijven boven 10 ha relatief weinig voor. Een tweede belangrijke oorzaak voor het verdwijnen van bedrijven is de beroepsbeëindiging, terwijl het bedrijf wordt aangehouden. Ook dit verschijnsel treft men het meest aan op de bedrijven beneden 10 ha. Tabel 19, zie blz. 32.

Ook het verdwijnen van land- en tuinbouwbedrijven door beroepsverandering met behoud van het bedrijf komt het meest voor op de bedrijven beneden 10 ha. Door bedrijfsoverdracht kwam 2,3% van de bedrijven kleiner dan 5 ha terecht in de categorie C- en D-bedrijven.

Oppervlaktemutaties gaven in een groot aantal gevallen aanleiding tot overgang van het bedrijf naar een andere grootteklasse. Verkleiningen waren er oorzaak van dat 6,4% van de bedrijven in een lagere grootteklasse terecht kwam, terwijl als gevolg van vergrotingen 15,4% van de bedrijven in een hogere grootteklasse belandde.

Uit bestudering van de ontwikkelingen in de grootteklassen beneden 10 ha blijkt, dat ca. 6% van de bedrijven, die in 1963 in de grootteklasse kleiner dan 5 ha aanwezig waren, door beroepsverandering van het bedrijfsvoerd uit deze grootteklasse verdween. In de grootteklassen 5-7 ha en 7-10 ha was dit met resp. 7 en 6% van de bedrijven het geval. Door beroepsbeëindiging verdwenen aanzienlijk meer kleine bedrijven, vooral in de grootteklasse beneden 5 ha was dit het geval.

In deze laatste grootteklasse was bovendien de beroepsbeëindiging van meer betekenis voor de vermindering van het aantal bedrijven dan de verschuivingen tussen de grootteklassen. In de beide andere grootteklassen beneden 10 ha had het groter en kleiner worden van bedrijven veel meer invloed op het aantal bedrijven per grootteklasse dan beroepsverandering en beroepsbeëindiging.

De veranderingen in het aantal bedrijven per grootteklasse boven 10 ha werden voornamelijk veroorzaakt door het groter en kleiner worden van bedrijven. Beroepsbeëindiging en vooral de beroepsverandering waren hier relatief van veel minder betekenis. Stichting, splitsing, toetreding tot de groep land- en tuinbouwbedrijven door beroepsverandering of overdracht van het bedrijf van een niet zelfstandig agrarische beroepspersoon naar een zelfstandig agrariër, waren relatief van weinig betekenis voor de mutaties van het aantal bedrijven in de grootteklassen.

De toetreding van bedrijven in de diverse grootteklassen is vooral het gevolg van mutaties in de bedrijfsoppervlakte. De meeste betekenis hadden zij nog bij de bedrijven kleiner dan 5 ha (6,4% van het aantal bedrijven in deze grootteklasse in 1963).

In het noordelijke zandgebied (bijlage 12a) is ook op de bedrijven boven 10 ha de bedrijfsopheffing nog van betekenis. Verder is de beroepsbeëindiging met behoud van grondgebruik in het noordelijke zandgebied van belang.

§ 2. Verandering van het aantal bedrijven per grootteklasse door vergroting en verkleining van bedrijven

Bedrijven kunnen uit een bepaalde grootteklasse verdwijnen door vergroting en verkleining van de oppervlakte cultuurgrond; het aantal bedrijven in een grootteklasse kan toenemen door vergroting van kleinere bedrijven en door verkleining van grotere bedrijven. De omvang van deze vier mutatiemogelijkheden blijkt uit tabel 20 waarin tevens het saldo van deze oppervlaktemutaties is vermeld. Verder is in tabel 20 ook een kolom van de saldi van alle mutaties opgenomen. Hieronder bevinden zich ook de veranderingen die een gevolg zijn van bedrijfsopheffing, stichting van bedrijven en de overgang naar een andere categorie.

Tabel 20. Mutaties van het aantal bedrijven per grootteklasse door oppervlaktewijziging

	Aantal verschuivingen tussen de grootteklassen in % van het aantal bedrijven in 1963					Saldo v. alle mutaties
	naar kleinere-grootte-klasse	naar grotere-grootte-klasse	vanuit grotere-grootte-klasse	vanuit kleinere-grootte-klasse	saldo grootte-mutaties	
	(-)	(-)	(+)	(+)	(+ of -)	
< 5 ha	-	10,0	7,6	.	- 2,4	-23,7
5- 7 ha	5,9	17,8	8,4	7,2	- 8,1	-23,7
7-10 ha	5,6	16,6	4,7	10,9	- 6,6	-13,8
10-12 ha	7,7	22,5	8,3	26,3	+ 4,4	+ 1,-
12-15 ha	8,7	18,1	7,0	24,8	+ 5,0	+ 2,4
15-20 ha	10,9	12,7	5,7	28,9	+11,-	+ 9,3
20-30 ha	11,4	8,3	2,0	28,1	+10,4	+ 9,5
≥30 ha	9,7	.	.	31,4	+24,7	+18,3

Uit deze tabel komt de betekenis van de oppervlaktemutaties duidelijk naar voren. Bij de bedrijven beneden 10 ha is het saldo van alle mutaties negatief en bovendien aanmerkelijk groter dan dat van de groottemutaties. Boven 10 ha geven de groottemutaties en het totaal van alle mutaties een

positief saldo te zien, waarbij de groottemutaties zelfs een hoger saldo hebben dan alle mutaties. Geconcludeerd kan worden dat bij de kleinere bedrijven andere factoren dan bedrijfsvergroting en wel vooral bedrijfsopheffing, een rol hebben gespeeld bij de verandering van het aantal bedrijven per grootteklasse. Bij de grotere bedrijven waren vooral de vergrotingen van belang. Deze vergrotingen doen zich ook op de grotere bedrijven, boven 20 ha, gelden.

In het noordelijke zandgebied speelt vooral bedrijfsvergroting een rol (bijlage 13a). In het zuidelijke zandgebied geven de oppervlaktemutaties een positief saldo voor de bedrijven beneden 5 ha (bijlage 13d).

De overdracht van bedrijven is vaak van grote invloed op de bedrijfsoppervlakte. Bij de bedrijfsoverdracht kan nl. een gedeelte van het bedrijf, al dan niet voorlopig, buiten de overdracht blijven, een deel van de grond kan uit de pacht raken en bij boedelscheiding kan grond aan een ander dan de bedrijfsovernemer worden toebedeeld. Anderzijds kan het bedrijf bij bedrijfsoverdracht door combinatie met andere grond een oppervlaktevergroting ondergaan.

Met betrekking tot de vergroting en verkleining direct bij de overdracht zijn geen gegevens beschikbaar; wel de oppervlakte in 1963 en 1966 van de overgedragen bedrijven.

De oppervlaktewijzigingen van de overgedragen bedrijven voor zover zij een overgang naar een andere grootteklasse tot gevolg hebben gehad, blijken uit tabel 21 1). Uiteraard is het aantal vergrotingen en verkleiningen groter, omdat niet alle oppervlaktewijzigingen ertoe leiden dat een bedrijf uit een grootteklasse verdwijnt.

Tabel 21 Mutaties in de grootteklasse van de overgedragen bedrijven

	Totaal	Grootteklasse			
		< 10 ha	10-15 ha	15-20 ha	≥ 20 ha
Aantal overdrachten	841	364	241	119	117
% met grootteklassemutaties	33	29	39	35	29
% naar een lagere grootteklasse	14	6	16	23	22
% naar een hogere grootteklasse	19	23	23	12	7

Uit deze tabel blijkt dat ongeveer twee derde van de overgedragen bedrijven geen of geen ingrijpende oppervlaktewijzigingen heeft ondergaan. Bij een derde van de overgedragen bedrijven deden zich dus wel oppervlaktemutaties van betekenis voor, het meest op overgedragen bedrijven van 10-15 ha en van 15-20 ha. Tevens komt uit de tabel naar voren dat van de overgedragen bedrijven beneden 15 ha er meer in een hogere grootteklasse terecht zijn gekomen dan in een lagere grootteklasse. Van de overgedragen bedrijven boven 15 ha kwamen er daarentegen meer in

1) In deze tabel zijn de verschuivingen tussen de in de vorige tabel vermelde grootteklassen tot grotere klassen samengevat.

een lagere dan in een hogere grootteklasse terecht.

Tussen de gebieden doen zich belangrijke verschillen voor (bijlage 14). In het oostelijke zandgebied hebben zich op de overgedragen bedrijven relatief veel minder mutaties in de grootteklassen voorgedaan dan in de andere zandgebieden; vooral in het zuidelijke zandgebied hebben zich de overgedragen bedrijven relatief vaker grootteklassemutaties voorgedaan dan in de andere zandgebieden in het algemeen.

In het noordelijke en oostelijke zandgebied overheersen de verschuivingen naar een hogere grootteklasse. In het centrale zandgebied zijn de overgangen naar een lagere grootteklasse het meest talrijk. In het zuidelijke zandgebied is op de overgedragen bedrijven een evenwicht tussen de mutaties naar een hogere en die naar een lagere grootteklasse.

Samenvatting

Het aantal boeren en tuinders dat de exploitatie van een land- of tuinbouwbedrijf als hoofdberoep opgeeft en een ander hoofdberoep kiest, neemt toe. Dit verschijnsel brengt voor de desbetreffende bedrijfshoofden ingrijpende consequenties met zich mee. Door deze beroepsverandering daalt echter ook het aantal agrarische bedrijven en komt er een verbetering in de bedrijfsgruottestructuur.

Informatie over de mate waarin en de wijze waarop dit verschijnsel zich op de zandgronden in de periode 1963-1966 heeft voorgedaan, werd verkregen uit een onderzoek in 27 gemeenten. De benodigde gegevens werden ontleend aan de formulieren van de metellingen van 1963 en 1966; aanvullende gegevens werden verkregen van de districtbureauhouders van de S.T.U.L.M. en van goed met de plaatselijke situatie op de hoogte zijnde informanten.

De ontwikkeling van het aantal bedrijfshoofden en van het aantal bedrijven

Op de zandgronden verminderde het aantal bedrijfshoofden met als hoofdberoep boer of tuinder in de periode 1947-1965 met ongeveer 25% 1). Deze vermindering werd praktisch geheel veroorzaakt door het feit, dat er niet voldoende opvolgers waren voor de beschikbaar komende bedrijven. Het aantal bedrijfshoofden, dat van hoofdberoep veranderde had weinig te betekenen; op de zandgronden bedroeg dit in de periode 1956-1959 2% van de aan het begin van de periode aanwezige bedrijfshoofden, dus 0,66% per jaar 2).

Van 1959 tot 1965 verminderde op de zandgronden het aantal landbouwbedrijven, dat als hoofdberoep werd geëxploiteerd, gemiddeld met 2% per jaar. Het aantal bedrijven kleiner dan 10 ha daalde met gemiddeld 4% per jaar; dat van 10-15 ha en van 15-20 ha steeg met bijna 1% per jaar. Desondanks was in 1965 nog de helft van de bedrijven kleiner dan 10 ha en slechts ongeveer 10% groter dan 20 ha.

De beroepsverandering en de vermindering van het aantal bedrijfshoofden

Het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep boer of tuinder op de zandgronden, nam in de periode 1963 tot 1966 met 9% af, d.i. 3% per jaar. Deze vermindering was de resultante van het verdwijnen van bedrijfshoofden (19% van het aantal in 1963) en het toetreden van nieuwe (gelijk aan

1) Doordat het aantal tuinders toenam, was de daling van het aantal landbouwers groter dan 25%.

2) "Bedrijfsopvolging" en wisseling grondgebruik" LEI-rapport no. 385.

10% van het aantal in 1963).

De belangrijkste oorzaak van het verdwijnen was de beroepsbeëindiging (16% van het aantal in 1963). Beroepsverandering was van veel minder betekenis; het aantal door beroepsverandering verdwenen bedrijfshoofden bedroeg 3% van de in 1963 aanwezige boeren en tuinders. In het gehele zandgebied zijn van 1963 tot 1966 ongeveer 2 800 bedrijfshoofden van beroep veranderd. Uit onderstaand overzicht blijkt de ontwikkeling van het aantal bedrijfshoofden in de afzonderlijke zandgebieden.

Vermindering van het aantal bedrijfshoofden in de zandgebieden

	Noord	Oost	Centr.	Zuid	Totaal
Vermindering van het aantal bedrijfshoofden 1)	- 13	- 8	- 6	- 9	- 9
Verdwenen bedrijfshoofden door: beroepsverandering 1)	- 4	- 3	- 1	- 4	- 3
door: beroepsbeëindiging 1)	- 19	- 16	- 15	- 14	- 16
Aantal toetreden bedrijfshoofden 1)	+ 10	+ 11	+ 10	+ 9	+ 10
Aantal van beroep veranderde bedrijfshoofden	700	520	160	1 420	2 800

1) in % van het aantal bedrijfshoofden in 1963.

Van de bedrijfshoofden met een bedrijf kleiner dan 10 ha veranderde 5% van hoofdberoep, van die met een bedrijf van 10 of meer ha slechts 1%. Verder kozen meer jongere dan oudere boeren een ander beroep. Van de boeren van 55 jaar en ouder had echter nog 2% hun zelfstandige agrarische positie verwisseld voor een ander hoofdberoep.

Redenen van de beroepsverandering

Volgens goed met de plaatselijke situatie bekende informanten waren financiële moeilijkheden en de mogelijkheid buiten de landbouw de economische positie te verbeteren, de belangrijkste redenen voor de beroepsverandering. Ook meer persoonlijke factoren, zoals het niet voor 100% boer zijn en gezondheidsredenen werden o.m. nog genoemd. Voorts heeft de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds een rol gespeeld. Op de zandgronden maakte nl. 13% van de van beroep veranderde boeren gebruik van deze regeling.

De beroepen van de vroegere bedrijfshoofden

Verreweg de meeste van beroep veranderde boeren hebben de landbouw verlaten; slechts een gering percentage trad in agrarische loondienst of vond - al dan niet als zelfstandige - een bestaan in het loon-

werkbedrijf.

Het percentage ex-boeren of tuinders, dat ook buiten de landbouw zelfstandig wist te blijven was gering nl. 7%. Bijna een kwart kwam in de fabriek terecht, 38% in overige arbeidersberoepen (bouwvakarbeider, grondwerker, gemeentearbeider, bosarbeider e.d.) en 5% in een ambachtelijk beroep. Van de jongere ex-boeren zijn er meer fabrieksarbeider geworden dan van de oudere.

Het grondgebruik van de ex-boeren na beroepsverandering

Op de zandgronden had in 1966 gemiddeld bijna 50% van de voormalige bedrijfshoofden nog 1 of meer ha in gebruik; in het noordelijke zandgebied was dit slechts bij een derde van de ex-boeren het geval. Van de boeren met een bedrijf kleiner dan 10 ha bleven er meer grondgebruiker dan van de boeren met een bedrijf van 10 of meer ha. Ook bleven er meer jongere dan oudere boeren grondgebruiker. In 1966 hadden de van beroep veranderde boeren gemiddeld nog 5,2 ha in gebruik.

De beroepsverandering en de vermindering van het aantal bedrijven

Het aantal agrarische bedrijven (A- en B-bedrijven 1)) daalde in de periode 1963 tot 1966 met 9%, dus met 3% per jaar. Deze vermindering was het gevolg van het feit dat er meer bedrijven zijn verdwenen (12%) dan er nieuwe zijn bijgekomen (3%).

De oorzaken van het verdwijnen van A- en B-bedrijven waren in volgorde van belangrijkheid: bedrijfsopheffing (5,4% van het aantal in 1963), de overgang naar de categorie bedrijven van rustende boeren (D-bedrijven) (3,9%) en de overgang naar de categorie bedrijven van niet-agrariërs (C-bedrijven) (1,9%)²). Nieuwe bedrijven, in aantal gelijk aan 2,9% van dat in 1963 kwamen erbij door stichting en splitsing van bedrijven (1,2%) en door overgang vanuit de categorie C- en D-bedrijven (1,4%)³). In het noordelijke zandgebied is het aantal bedrijven het sterkst gedaald (13,4%), in het centrale zandgebied het minst (6,2%).

Verdwijnen van bedrijven - door opheffing of door overgang naar een andere categorie bedrijven - kan een gevolg zijn van beroepsverandering en van beroepsbeëindiging. Door bedrijfsopheffing ten gevolge van beroepsverandering verdween 1,3% van het aantal bedrijven.

Na de beroepsverandering bleef ongeveer de helft van de voormalige boeren het bedrijf exploiteren, zij het dan als nevenberoep. Hierdoor is

1) Zie pag. 22.

2) 0,9% overige redenen en onbekend.

3) 0,3% overige redenen en onbekend.

1,5% van de in 1963 aanwezige A- en B-bedrijven C-bedrijf geworden. Aangezien bovendien een aantal bedrijven na beroepsverandering van het bedrijfshoofd door overdracht aan een C-of D-grondgebruiker in de categorie C- of D-bedrijven is terechtgekomen kan het aantal door beroepsverandering verdwenen bedrijven op 3% van het aantal in 1963 aanwezige bedrijven worden geschat.

Het aantal door beroepsbeëindiging verdwenen bedrijven kan worden geschat op 8,2%. De beroepsbeëindiging was dus van meer betekenis voor de verdwijning van bedrijven dan de beroepsverandering van bedrijfs-
hoofden.

De betekenis van de beroepsverandering en de beroepsbeëindiging door bedrijfshoofden voor de vermindering van het aantal bedrijven in de afzonderlijke zandgebieden blijkt uit het volgende overzicht.

Vermindering van het aantal bedrijven in de zandgebieden

	Noord	Oost	Centr.	Zuid	Totaal
Vermindering van het aantal bedrijven 1)	-13,4	- 7,8	- 6,2	- 8,5	- 9,2
Verdwenen bedrijven door beroepsverandering 1)	- 3,5	- 2,3	- 2,0	- 3,6	- 3,0
door beroepsbeëindiging 1)	-12,0	- 8,6	- 7,8	- 7,1	- 8,2
Nieuwe bedrijven 1)	+ 2,2	+ 2,1	+ 4,1	+ 3,9	+ 2,9

1) In % van het aantal bedrijven in 1963.

De beroepsverandering heeft het meest te betekenen in het zuidelijke zandgebied en het minst in het centrale zandgebied.

De beroepsverandering en het beschikbaar komen van grond

Als gevolg van het opheffen door beroepsverandering van bedrijven die in 1963 nog A- of B-bedrijf waren kwam 0,8% van de in 1963 aanwezige oppervlakte cultuurgrond vrij. (In het noordelijke zandgebied was dit met 1,3% het hoogst, in het oostelijke zandgebied met 0,5% het laagst).

Behalve uit bedrijfsopheffing door beroepsverandering kwam er ook grond in het verkeer uit verkleining van bedrijven, die na de beroepsverandering door de na mei 1963 van hoofdberoep veranderde grondgebruiker werden aangehouden. De hierdoor beschikbaar gekomen grond bedroeg 0,2% van de grond in 1963. (In het zuidelijke zandgebied was dit met 0,4% het hoogst, in het oostelijke en het centrale zandgebied met 0,1% het laagst). Door beroepsverandering kwam aldus 1% van de cultuurgrond vrij. (Dit percentage varieerde van 1,6% in het noordelijke zandgebied tot 0,6% in het oostelijke zandgebied).

Door beroepsbeëindiging kwam aanmerkelijk meer grond in het verkeer, nl. 4,3%, waarvan 2,7% tengevolge van bedrijfsopheffing en 1,6%

door verkleining van bedrijven van boeren, die na mei 1963 zijn gaan rusten en hun bedrijf hebben aangehouden.

Het blijkt, dat in totaal op de zandgronden als gevolg van beroepsverandering die plaatshad na mei 1963 ongeveer 7 500 ha cultuurgrond beschikbaar kwam. Door beroepsbeëindiging kwam ongeveer 32 000 ha vrij.

Beroepsverandering en bedrijfsgroottestructuur

Door het verdwijnen en het ontstaan van bedrijven komt er ook verandering in de bedrijfsgroottestructuur. Dit kan bovendien ook geschieden door de overgang van bedrijven van de ene grootteklasse naar de andere als gevolg van vergroting of verkleining van de bedrijfsoppervlakte, (onder andere door het vrijkomen van cultuurgrond bij opheffing en verkleining van bedrijven ten gevolge van beroepsverandering en beroepsbeëindiging).

Ongeveer 6% van het aantal A- en B-bedrijven is uit de grootteklasse kleiner dan 5 ha verdwenen als gevolg van beroepsverandering van het bedrijfshoofd: in de grootteklassen 5-7 ha en 7-10 ha was dit met resp. ongeveer 7 en 6% het geval. Door beroepsbeëindiging verdwenen er echter aanzienlijk meer kleine A- en B-bedrijven, in het bijzonder geldt dit ten aanzien van de bedrijven kleiner dan 5 ha.

In deze laatstgenoemde grootteklasse was bovendien de beroepsbeëindiging van meer betekenis voor de verandering van het aantal bedrijven dan de verschuivingen tussen de grootteklassen. In de beide andere genoemde grootteklassen had het groter en kleiner worden van bedrijven veel meer invloed op het aantal bedrijven in de grootteklassen dan beroepsverandering en beroepsbeëindiging.

De veranderingen in het aantal bedrijven per grootteklasse boven 10 ha werden voornamelijk veroorzaakt door het groter en kleiner worden van bedrijven.

Enkele slotopmerkingen

De door beroepsverandering van het bedrijfshoofd in de periode 1963 tot 1966 op de zandgronden verdwenen bedrijven maakten ongeveer 3% uit van het aantal in 1963. Door deze beroepsverandering kwam ongeveer 1% van de oppervlakte cultuurgrond beschikbaar.

Bovendien blijkt dat in de periode 1956 tot 1959 2% van het aantal bij het begin van de periode aanwezige bedrijfshoofden van beroep veranderde. Het aantal door beroepsverandering opgeheven bedrijven nam verhoudingsgewijs iets meer toe dan de beroepsverandering door bedrijfshoofden doordat in de jaren 1963 tot 1966 minder voormalige boeren hun bedrijf aanhielden dan in de periode 1956-1959 het geval was 1).

Toch dient de betekenis van de beroepsverandering door bedrijfshoofden niet te worden onderschat. Zonder beroepsverandering zou de daling

---

1) "Bedrijfsopvolging en wisseling grondgebruik". LEI-rapport no. 385.

van het aantal bedrijven op de zandgronden in de periode 1963-1966 6% in plaats van 9% hebben bedragen. Wanneer bovendien blijkt, dat in deze 3 jaar ongeveer 2 800 agrariërs hun zelfstandige positie hebben verwisseld voor een ander hoofdberoep, dan lijkt beroepsverandering door boeren en tuinders wel een verschijnsel, dat op zich nu al de nodige aandacht verdient.

BIJLAGE 1

Steekproefgemeenten

Noordelijk zand:	Achtkarspelen Vledder Peize Rolde Schoonebeek Diever Ruinen
Oostelijk zand:	Gramsbergen Wisch Raalte Zelhem Holten Haaksbergen
Centraal zand:	Rhenen Ermelo Nijkerk Rheden
Zuidelijk zand:	Neer Nederweert St.-Oedenrode Haps Asten Geffen Schaijk Hoogeloon Wanroy Reusel Melick c.a.

BIJLAGE 2

Ontwikkeling agrarische beroepsbevolking

	1947		1955		1959		1965	
	abs.	1)	abs.	index	abs.	index	abs.	index
Noordelijk zand								
bedrijfshoofden	26 716	100	25 089	94	22 343	84	19 115	72
zoons	10 686	100	9 533	89	4 469	42	3 823	36
overige arb.krachten	12 741	100	6 199	49	4 061	32	2 838	22
Totaal	50 143	100	40 821	81	30 873	62	25 776	51
Oostelijk zand								
bedrijfshoofden	29 523	100	27 703	94	24 248	82	21 800	74
zoons	14 171	100	13 297	94	7 759	55	6 976	49
overige arb.krachten	10 984	100	4 917	45	3 221	22	2 251	20
Totaal	54 678	100	45 917	84	35 228	64	31 027	57
Centraal zand								
bedrijfshoofden	14 069	100	13 162	94	11 686	83	10 450	74
zoons	6 190	100	4 212	68	2 688	43	2 404	39
overige arb.krachten	7 908	100	4 062	51	2 661	34	1 860	24
Totaal	28 167	100	21 436	76	17 035	60	14 714	52
Zuidelijk zand								
bedrijfshoofden	44 014	100	41 367	94	38 577	88	34 988	79
zoons	30 370	100	22 338	74	14 273	47	12 946	43
overige arb.krachten	12 302	100	6 201	50	4 062	33	2 839	23
Totaal	86 686	100	69 906	81	56 912	66	50 773	59
Totaal zand								
bedrijfshoofden	114 322	100	107 321	94	96 854	85	86 353	76
zoons	61 417	100	49 380	80	29 189	48	26 149	43
overige arb.krachten	43 935	100	21 379	49	14 005	32	9 788	22
Totaal	219 674	100	178 080	81	140 048	64	122 290	56

1) 1947 = 100.

Bron: C.B.S., L.E.I.

BIJLAGE 3

Samenstelling agrarische beroepsbevolking 1)

	1947		1955		1959		1965	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Noordelijk zand								
bedrijfshoofden	26 716	53	25 089	61	22 343	72	19 115	74
zoons	10 686	21	9 533	23	4 469	14	3 823	15
overige arb.krachten	12 741	26	6 199	16	4 061	14	2 838	11
Totaal	50 143	100	40 821	100	30 873	100	25 776	100
Oostelijk zand								
bedrijfshoofden	29 523	54	27 703	60	24 248	69	21 800	70
zoons	14 171	26	13 297	29	7 759	22	6 976	22
overige arb.krachten	10 984	20	4 917	11	3 221	9	2 251	8
Totaal	54 678	100	45 917	100	35 228	100	31 027	100
Centraal zand								
bedrijfshoofden	14 069	50	13 162	61	11 686	69	10 450	71
zoons	6 190	22	4 212	20	2 688	16	2 404	16
overige arb.krachten	7 908	28	4 062	19	2 661	15	1 860	13
Totaal	28 167	100	21 436	100	17 035	100	14 714	100
Zuidelijk zand								
bedrijfshoofden	44 014	51	41 367	59	38 577	68	34 988	69
zoons	30 370	35	22 338	32	14 273	25	12 946	25
overige arb.krachten	12 302	14	6 201	9	4 062	7	2 839	6
Totaal	86 686	100	69 906	100	56 912	100	50 773	100
Totaal zand								
bedrijfshoofden	114 322	52	107 321	60	96 854	69	86 353	71
zoons	61 417	28	49 380	28	29 189	21	26 149	21
overige arb.krachten	43 935	20	21 379	12	14 005	10	9 788	8
Totaal	219 674	100	178 080	100	140 048	100	122 290	100

1) Bron: C.B.S. en L.E.I.

BIJLAGE 4

Ontwikkeling aantal bedrijven (naar hoofdberoep bedrijfshoofd)

	1947		1955		1959		1965	
	abs.	1)	abs.	index	abs.	index	abs.	index
Noordelijk zand								
landbouwers $\geq$ 1 ha	25 996	100	24 581	95	21 944	84	18 777	72
tuinders $\geq$ 0,01 ha	720	100	508	71	399	55	338	47
landarbeiders $\geq$ 1 ha	1 510	100	1 487	98	1 085	72	631	42
niet-agrariërs $\geq$ 1 ha	1 551	100	1 754	113	2 922	188	3 306	213
Totaal	29 777	100	28 330	95	26 350	88	23 052	77
Oostelijk zand								
landbouwers $\geq$ 1 ha	29 085	100	27 220	94	23 914	82	21 442	74
tuinders $\geq$ 0,01 ha	438	100	483	110	334	76	358	82
landarbeiders $\geq$ 1 ha	562	100	567	101	670	119	200	36
niet-agrariërs $\geq$ 1 ha	3 267	100	4 515	138	5 758	176	6 482	198
Totaal	33 352	100	32 785	98	30 676	92	28 482	85
Centraal zand								
landbouwers $\geq$ 1 ha	13 488	100	12 532	93	11 183	83	9 976	74
tuinders $\geq$ 0,01 ha	581	100	630	108	503	87	474	82
landarbeiders $\geq$ 1 ha	28	100	322	115	226	807	96	343
niet-agrariërs $\geq$ 1 ha	1 292	100	1 921	149	3 270	253	3 392	263
Totaal	15 389	100	15 405	100	15 182	99	13 938	91
Zuidelijk zand								
landbouwers $\geq$ 1 ha	39 076	100	36 050	92	33 117	85	28 739	74
tuinder $\geq$ 0,01 ha	4 938	100	5 317	108	5 460	111	6 249	127
landarbeiders $\geq$ 1 ha	427	100	341	80	306	72	208	49
niet-agrariërs $\geq$ 1 ha	2 654	100	3 780	143	5 567	210	6 669	251
Totaal	47 095	100	45 488	97	44 450	94	41 865	89
Totaal zand								
landbouwers $\geq$ 1 ha	107 645	100	100 383	93	90 158	84	78 934	73
tuinders $\geq$ 0,01 ha	6 677	100	6 928	104	6 696	100	7 419	111
landarbeiders $\geq$ 1 ha	2 527	100	2 717	108	2 287	91	1 135	45
niet-agrariërs $\geq$ 1 ha	8 764	100	11 970	137	17 517	200	19 849	227
Totaal	125 613	100	122 008	97	116 658	93	107 337	85

1) 1947 = 100.

BIJLAGE 5

Landbouwbedrijven $\geq$ 1 ha

	Noordelijk zand				Oostelijk zand			
	1959		1965		1959		1965	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
< 10 ha	11 643	53	7 929	42	15 796	66	12 736	59
10 - 15 ha	4 741	22	4 685	25	4 612	19	4 930	23
15 - 20 ha	2 638	12	2 907	16	2 114	9	2 193	10
20 - 30 ha	2 178	10	2 415	13	1 082	5	1 250	6
$\geq$ 30 ha	746	3	841	4	310	1	333	2
Totaal	21 944	100	18 777	100	23 914	100	21 442	100

	Centraal zand				Zuidelijk zand			
	1959		1965		1959		1965	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
< 10 ha	8 708	78	7 428	74	20 517	62	15 180	53
10 - 15 ha	1 367	12	1 456	14	7 911	24	8 512	30
15 - 20 ha	628	6	600	6	2 963	9	3 071	10
20 - 30 ha	336	3	354	5	1 252	4	1 484	5
$\geq$ 30 ha	144	1	138	1	474	1	492	2
Totaal	11 183	100	9 976	100	33 117	100	28 739	100

BIJLAGE 6

Ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven ≥ 1 ha

	Noordelijk zand				Oostelijk zand			
	1959		1965		1959		1965	
	index 1)		index 1)		index 1)		index 1)	
< 10 ha	11 643	100	7 929	68	15 796	100	12 736	81
10 - 15 ha	4 741	100	4 685	99	4 612	100	4 930	107
15 - 20 ha	2 638	100	2 907	110	2 114	100	2 193	104
20 - 30 ha	2 176	100	2 415	111	1 082	100	1 250	116
≥ 30 ha	746	100	841	113	310	100	333	107
Totaal	21 944	100	18 777	86	23 915	100	21 442	90

	Centraal zand				Zuidelijk zand			
	1959		1965		1959		1965	
	index 1)		index 1)		index 1)		index 1)	
< 10 ha	8 708	100	7 428	85	20 517	100	15 180	74
10 - 15 ha	1 367	100	1 456	107	7 911	100	8 512	108
15 - 20 ha	628	100	600	96	2 963	100	3 071	104
20 - 30 ha	336	100	354	105	1 252	100	1 484	119
≥ 30 ha	144	100	138	96	474	100	492	104
Totaal	11 183	100	9 976	89	33 117	100	28 739	87

1) Index 1959 = 100.

Beroepsverandering (A + B-grondgebruikers)

	Bedrijfs grootte					Leeftijd												
	< 5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	≥ 30 ha	Totaal	< 30 jr.	30-39 jr.	40-49 jr.	50-54 jr.	55-59 jr.	60-64 jr.	65-69 jr.	≥ 70 jr.	
Noordelijk zand																		
Aantal bedr.-hoofden in 1963	313	338	519	289	383	363	251	56	2512	112	443	320	304	347	360	336	163	127
Verdwenen bedr.-hoofden in % v.h. aantal in 1963	49	36	22	15	15	14	16	23	8	9	8	11	16	30	53	42	54	
Beroepsveranderingen:																		
in % bedr.-hoofden in 1963	6	9	5	2	2	1	-	4	5	5	5	5	4	3	2	1	-	-
in % verdwenen bedr.-hoofden	13	26	25	17	10	8	3	16	56	63	68	41	27	11	4	3	-	-
Beroepsbesluitingen in % v. bedr.-hoofden in 1963	42	27	16	12	14	13	14	2	19	4	3	3	7	12	27	51	40	54
Oostelijk zand																		
Aantal bedr.-hoofden in 1963	537	634	895	340	344	295	197	53	3295	79	490	377	396	469	495	439	272	278
Verdwenen bedr.-hoofden in % v.h. aantal in 1963	34	21	15	11	13	16	18	26	19	10	6	6	5	10	20	31	43	57
Beroepsveranderingen:																		
in % bedr.-hoofden in 1963	7	4	2	0	1	0	-	4	3	3	4	3	2	3	4	2	-	-
in % verdwenen bedr.-hoofden	20	17	11	0	4	2	-	14	13	25	69	46	30	31	21	6	-	-
Beroepsbesluitingen in % v. bedr.-hoofden in 1963	27	18	13	10	13	16	18	23	17	8	2	3	4	7	16	29	43	57
Centraal zand																		
Aantal bedr.-hoofden in 1963	395	260	268	118	114	79	54	25	1313	62	224	185	154	176	169	171	90	82
Verdwenen bedr.-hoofden in % v.h. aantal in 1963	20	18	13	16	11	10	13	16	16	5	6	4	3	7	17	36	49	49
Beroepsverandering:																		
in % bedr.-hoofden in 1963	2	2	1	3	-	-	-	-	1	-	4	1	1	2	2	1	-	-
in % verdwenen bedr.-hoofden	10	12	6	16	-	-	-	9	-	62	25	20	31	11	2	-	-	-
Beroepsbesluitingen in % v. bedr.-hoofden in 1963	18	16	13	14	11	10	13	16	15	5	2	3	3	5	15	35	49	49

Beroepsverandering (A + B-grondgebruikers)

	Bedrijfs grootte										Leeftijd								
	< 5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	30-40 ha	40-49 jr	49-54 jr	54-59 jr	59-64 jr	64-69 jr	69-70 jr	≥ 70				
Zuidelijk zand																			
Aant. bedr.-hfdn. in 1963	338	319	784	483	408	237	110	40	2719	212	711	332	320	366	337	256	117	68	
Verdw. bedr.-hfdn. in % v.h.aant. in '63	31	22	17	13	12	16	19	15	18	9	6	5	9	12	29	51	62	49	
Beroepsveranderingen:																			
in % bedr.-hfdn. in 1963	9	6	5	1	2	0	2	-	4	5	4	4	8	3	3	0	-	-	
in % verdw. bedr.-hfdn.	28	26	28	9	12	3	10	-	20	53	60	78	89	28	10	1	-	-	
Beroepsbeëindigingen in % v. bedr.-hfdn. in 1963	22	16	12	12	11	16	17	15	14	4	3	1	1	9	26	50	62	49	
Totaal zand																			
Aant. bedr.-hfdn. in 1963	1583	1551	2466	1230	1249	974	612	174	9839	465	1869	1114	1174	1358	1361	1301	642	555	
Verdw. bedr.-hfdn. in % v.h.aant. in '63	33	24	17	13	13	15	16	19	19	8	7	7	7	12	24	39	47	54	
Beroepsveranderingen:																			
in % bedr.-hfdn. in 1963	6	5	3	1	1	1	1	1	3	4	4	4	4	3	3	1	0	-	
in % verdw. bedr.-hfdn.	18	21	20	10	8	4	3	6	15	44	63	59	53	29	14	3	1	-	
Beroepsbeëindigingen in % v. bedr.-hfdn. in 1963	27	19	13	12	12	12	15	16	18	16	5	3	3	4	8	21	37	47	54

BIJLAGE 8

Beroepsverandering zandgronden

Reden beroepsverandering	Aantal redenen in % van het totaal			
	Noordelijk zand	Oostelijk zand	Centraal zand	Zuidelijk zand
Boeren voldoet niet	8	5	-	6
Geen 100% boer	14	18	16	10
Gezondheidsredenen	4	4	5	8
Vrouw voelde niet voor boeren of was gehandicapt	8	3	5	3
Geen opvolger	10	9	-	7
Verbetering positie (financieel, werktijden)	18	19	21	18
Financiële moeilijkheden	16	17	32	16
Slechte bedrijfsresultaten	5	1	5	6
Slechte bedrijfsomstandigheden	5	11	-	7
Gedwongen pachtbeëindiging	5	4	16	5
Overige redenen	4	4	-	6
Onbekend	3	4	-	8
Totaal	100	100	100	100
Gemiddeld aantal redenen per beroepsverandering	1,2	1,3	1,0	1,2

BIJLAGE 9.

Gemiddelde oppervlakte (in ha) van de bedrijven voor (1963) en na (1966) respectievelijk bij beroepsverandering en beroepsbeëindiging van het bedrijfshoofd

	Beroepsverandering		Beroepsbeëindiging	
	1963	1966	1963	1966
Noordelijk zandgebied	6,2	4,9	7,0	6,0
Oostelijk zandgebied	5,5	5,0	4,9	3,3
Centraal zandgebied	6,0	4,9	5,7	3,5
Zuidelijk zandgebied	7,7	5,9	7,6	3,1
Totaal zandgronden	6,5	5,3	6,3	3,9

BIJLAGE 10

Procentuele verdeling oppervlakte cultuurgrond van opgeheven bedrijven over de grootte-
klassen

	< 5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	≥ 30 ha	Totaal
Noordelijk zand									
beroepsverandering	7	22	42	11	6	12	-	-	100
beroepsbeëindiging	<u>18</u>	<u>24</u>	<u>24</u>	<u>9</u>	<u>9</u>	<u>12</u>	<u>4</u>	<u>-</u>	<u>100</u>
totaal	<u>15</u>	<u>28</u>	<u>28</u>	<u>10</u>	<u>9</u>	<u>12</u>	<u>3</u>	<u>-</u>	<u>100</u>
Oostelijk zand									
beroepsverandering	36	29	12	6	17	-	-	-	100
beroepsbeëindiging	<u>21</u>	<u>28</u>	<u>28</u>	<u>6</u>	<u>8</u>	<u>2</u>	<u>7</u>	<u>-</u>	<u>100</u>
totaal	<u>24</u>	<u>28</u>	<u>25</u>	<u>6</u>	<u>9</u>	<u>2</u>	<u>6</u>	<u>-</u>	<u>100</u>
Centraal zand									
beroepsverandering	12	50	16	22	-	-	-	-	100
beroepsbeëindiging	<u>15</u>	<u>12</u>	<u>19</u>	<u>10</u>	<u>12</u>	<u>7</u>	<u>10</u>	<u>15</u>	<u>100</u>
totaal	<u>15</u>	<u>20</u>	<u>18</u>	<u>12</u>	<u>10</u>	<u>5</u>	<u>8</u>	<u>12</u>	<u>100</u>
Zuidelijk zand									
beroepsverandering	18	18	29	10	6	7	12	-	100
beroepsbeëindiging	<u>13</u>	<u>15</u>	<u>30</u>	<u>14</u>	<u>14</u>	<u>5</u>	<u>9</u>	<u>-</u>	<u>100</u>
totaal	<u>14</u>	<u>15</u>	<u>30</u>	<u>13</u>	<u>12</u>	<u>6</u>	<u>10</u>	<u>-</u>	<u>100</u>
Totaal zand									
beroepsverandering	15	24	32	10	8	8	3	-	100
beroepsbeëindiging	<u>17</u>	<u>22</u>	<u>27</u>	<u>9</u>	<u>10</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>1</u>	<u>100</u>
totaal	<u>17</u>	<u>22</u>	<u>27</u>	<u>10</u>	<u>10</u>	<u>7</u>	<u>6</u>	<u>1</u>	<u>100</u>

BIJLAGE 11

De bedrijfsgroottestructuur in 1963 en 1966

	Noordelijk zand				Oostelijk zand			
	1963		1966		1963		1966	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
< 5 ha	316	13	167	8	537	17	372	12
5 - 7 ha	336	13	195	9	633	19	519	17
7 - 10 ha	517	21	401	18	894	27	832	27
10 - 12 ha	289	12	272	13	340	10	393	13
12 - 15 ha	384	15	370	17	344	10	354	12
15 - 20 ha	362	14	416	19	300	9	304	10
20 - 30 ha	252	10	284	13	195	6	203	7
≥ 30 ha	57	2	72	3	53	2	61	2
Totaal	2513	100	2177	100	3296	100	3038	100

	Centraal zand				Zuidelijk zand			
	1963		1966		1963		1966	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
< 5 ha	395	30	364	29	331	12	274	11
5 - 7 ha	260	20	218	18	321	12	241	10
7 - 10 ha	268	20	265	22	787	29	618	25
10 - 12 ha	118	9	115	9	481	18	460	18
12 - 15 ha	114	9	118	10	407	15	437	18
15 - 20 ha	79	6	68	5	237	9	281	11
20 - 30 ha	54	4	59	5	111	4	124	5
≥ 30 ha	25	2	25	2	40	1	49	2
Totaal	1313	100	1232	100	2715	100	2486	100

BIJLAGE 12 a

Mutaties aantal land- en tuinbouwbedrijven per grootteklasse (noordelijk zandgebied)

Mutaties	Grootteklasse						Totaal		
	< 5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha		20-30 ha	≥ 30 ha
Wijziging aantal bedrijven '63-'66 in % van '63	- 47,1	- 42,-	- 22,4	- 5,9	- 3,6	+ 14,9	+ 12,7	+ 26,3	- 13,4
"Verdwenen"	57,5	59,9	43,8	42,2	36,4	25,9	18,7	12,3	15,6
Totaal w.v. door	2,9	4,4	3,9	1,4	0,5	0,8	-	-	2,1
Opheffing door beroepsverandering	21,8	14,4	6,5	3,4	2,4	2,5	0,8	-	7,2
Opheffing door beroepsbeslinding	2,5	3,6	1,9	0,7	0,5	.	.	.	1,4
A + B naar C-zelfde bedrijfshoofd	16,1	7,2	4,1	1,7	2,9	0,6	0,4	3,5	4,7
A + B naar D-zelfde bedrijfshoofd	0,6	.	0,2	.	.	.	.	.	0,1
A + B naar C + D door overdracht	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Verschuiving naar een lagere grootte-klasse	.	6,3	5,2	5,2	5,5	6,9	10,8	8,8	-
Verschuiving naar een hogere grootte-klasse	13,3	23,7	21,8	29,8	24,6	15,1	6,7	-	-
Overige redenen 1)	.	.	0,2	.	.	.	.	.	0,1
Reden onbekend	0,3	0,3	-	.	.	.	.	.	0,1
"Erbij gekomen"	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Totaal w.v. door	10,4	17,9	21,4	36,3	32,8	40,8	31,4	38,6	2,2
Stichting	0,6	1,3	1,5	0,3	.	1,1	0,8	1,8	0,9
Afsplitsing	1,0	.	0,2	0,3	0,3	0,3	.	1,8	0,3
C naar A + B-zelfde bedrijfshoofd	1,6	0,6	1,2	0,3	0,3	1,1	1,2	.	0,9
C naar A + B-ander bedrijfshoofd	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Verschuiving vanuit lagere grootte-klasse	.	8,0	13,9	26,7	26,5	32,2	29,0	35,0	.
Verschuiving vanuit hogere grootte-klasse	7,2	8,0	4,6	8,7	4,9	6,1	0,4	.	.
Overige redenen 2)	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Reden onbekend	.	.	.	.	0,8	.	.	.	0,1

1 a. Buiten de gemeente gaan wonen, zelfde grond in gebruik.

b. Bij overdracht bedrijf zijn twee nieuwe bedrijven ontstaan.

2) Woonde voorheen buiten de gemeente, zelfde grond in gebruik.

BIJLAGE 12 b

Mutaties aantal land- en tuinbouwbedrijven per grootteklasse (oostelijk zand)

Mutaties	Grootteklasse							Totaal	
	< 5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	20-30 ha		≥ 30 ha
Wijziging aantal bedrijven '63-'66 in % van '63	- 30,7	- 18,-	- 6,9	+ 15,6	+ 2,9	+ 1,3	+ 4,1	+ 15,1	- 7,8
"Verdwenen"									
Totaal w.v. door	39,2	30,8	20,7	18,2	21,5	18,6	17,9	15,2	9,9
Opheffing door beroepsverandering	3,0	1,4	0,2	0,3	0,6	-	-	-	0,9
Opheffing door beroepsbeëindiging	6,3	3,7	2,2	0,9	1,1	0,3	-	1,9	2,6
A + B naar C-zelfde bedrijfshoofd	3,7	2,2	1,2	-	-	-	-	-	1,4
A + B naar D-zelfde bedrijfshoofd	11,7	3,0	0,8	0,3	0,3	0,3	-	-	2,8
A + B naar C + D door overdracht	3,9	1,4	0,3	-	1,2	0,7	-	3,8	1,2
Verschuiving naar een lagere grootte-klasse									
Verschuiving naar een hogere grootte-klasse									
Overige redenen 1)	9,7	14,2	11,9	12,3	10,7	9,3	8,2	3,8	0,3
Reden onbekend	0,2	-	0,1	-	-	-	3,1	3,8	0,7
"Erfij gekomen"	0,7	1,6	0,3	0,6	-	0,3	0,5	1,9	0,7
Totaal w.v. door	8,5	12,8	13,8	33,8	24,4	19,9	22,-	30,3	2,1
Stichting	0,4	-	0,2	-	0,3	0,3	-	-	0,2
Afsplitsing	0,2	-	0,3	-	1,2	1,0	0,5	-	0,4
C naar A + B-zelfde bedrijfshoofd	1,6	1,1	1,0	0,6	-	-	-	-	0,8
C naar A + B-ander bedrijfshoofd	1,5	0,6	0,2	-	-	-	0,5	-	0,5
Verschuiving vanuit lagere grootte-klasse									
Verschuiving vanuit hogere grootte-klasse									
Overige redenen 2)	4,6	4,7	2,3	5,9	6,1	4,0	1,0	-	-
Reden onbekend	0,2	0,2	0,2	0,3	-	0,3	0,5	-	0,2

1) c. Buiten de gemeente gaan wonen; zelfde grond in gebruik.

b. Bij overdracht bedrijf zijn twee nieuwe bedrijven ontstaan.

2) Woonde voorheen buiten de gemeente, zelfde grond in gebruik.

BIJLAGE 12 c

Mutaties aantal land- en tuinbouwbedrijven per grootteklasse (centraal zand)

Mutaties	Grootteklasse							Totaal
	< 5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	
Wijziging aantal bedrijven '63-'66 in %	- 7,8	- 16,2	- 1,1	- 2,5	+ 3,5	- 14,0	+ 9,3	- 6,2
van '63	24,3	35,8	26,1	38,1	25,4	33,-	20,4	8,-
"Verdwenen"	0,8	1,9	0,4	0,8	.	.	.	10,3
Totaal w.v. door	4,0	1,6	1,5	0,9	2,6	.	1,9	0,8
Opheffing door beroepsverandering	1,3	0,8	0,7	1,7	.	.	.	2,3
Opheffing door beroepsbeëindiging	8,-	7,3	2,6	4,2	1,8	2,5	.	0,8
A + B naar C-zelfde bedrijfshoofd	1,8	0,4	0,7	-	.	-	.	5,1
A + B naar D-zelfde bedrijfshoofd	.	.	.	.	.	.	.	0,8
A + B naar C + D door overdracht	.	.	.	.	.	.	.	.
Verschuiting naar een lagere grootte-klasse	.	7,7	9,3	16,1	13,1	14,0	12,9	4,-
Verschuiting naar een hogere grootte-klasse	7,8	15,3	10,9	14,4	7,9	14,-	8,7	.
Overige redenen 1)	0,3	.	.	.	.	2,5	.	0,2
Reden onbekend	0,3	0,8	.	.	.	.	1,9	0,3
"Erbij gekomen"	16,5	19,6	25,0	35,6	28,9	19,0	29,7	4,1
Totaal w.v. door	0,8	0,8	0,7	1,7	.	.	1,9	0,3
Stichting	7,5	0,8	0,4	.	.	.	.	0,5
Afsplitsing	1,3	.	.	.	0,9	.	.	2,5
C naar A + B-zelfde bedrijfshoofd	.	8,8	16,-	22,-	19,2	11,4	25,9	8,0
C naar A + B-ander bedrijfshoofd	.	.	.	.	.	.	.	.
Verschuiting vanuit lagere grootte-klasse	6,3	9,2	7,5	10,2	8,8	7,6	1,9	.
Verschuiting vanuit hogere grootte-klasse	0,3	.	0,4	1,7	.	.	.	0,5
Overige redenen 2)	.	.	.	.	.	.	.	0,3
Reden onbekend	.	.	.	.	.	.	.	.

- 1) a. Buiten de gemeente gaan wonen, zelfde grond in gebruik.
 b. Bij overdracht bedrijf zijn twee nieuwe bedrijven ontstaan.
- 2) Woonde voorheen buiten de gemeente, zelfde grond.

Mutaties aantal land- en tuinbouwbedrijven per grootteklasse (zuidelijk zand)

	Grootteklasse							Totaal	
	< 5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	20-30 ha		
Wijziging aantal bedrijven '63-'66 in % van '63	- 16,6	- 24,9	- 21,5	- 4,4	+ 7,4	+ 18,6	+ 11,7	+ 22,5	- 8,5
"Verdwenen"	46,2	51,7	39,3	41,2	35,6	37,5	40,5	25,0	12,4
Totaal w.v. door	4,7	2,2	1,0	0,4	0,2	0,4	0,9	-	1,3
Opheffing door beroepsverandering	14,6	6,8	3,0	0,6	0,5	0,4	0,9	-	4,1
A + B naar C-zelfde bedrijfshef	4,5	3,4	2,9	0,4	1,2	0,8	-	-	2,1
A + B naar D-zelfde bedrijfshef	7,6	4,4	2,7	1,5	0,5	0,8	-	-	2,4
A + B naar C + D door overdracht	1,8	1,2	1,0	-	0,5	0,4	-	-	0,8
Verschuiwing naar een lagere grootte-klasse		9,0	6,9	9,6	11,6	20,4	21,6	22,5	
Verschuiwing naar een hogere grootte-klasse	10,0	20,6	20,4	27,3	20,9	12,7	14,4	-	0,3
Overige redenen 1)	0,3	-	-	0,2	-	0,8	2,7	2,5	1,4
Reden onbekend	2,7	4,1	1,4	1,2	0,2	0,8	-	-	-
"Erbij gekomen"									
Totaal w.v. door	29,6	26,3	17,8	36,8	43,0	56,1	52,2	47,5	3,9
Stichting	8,8	0,3	0,3	0,2	0,2	0,8	-	-	1,3
Afsplitsing	2,4	0,9	0,9	0,2	0,5	0,4	1,8	2,5	1,0
C naar A + B-zelfde bedrijfshef	2,4	2,2	0,9	0,4	0,2	-	-	-	0,9
C naar A + B-ander bedrijfshef	0,9	0,3	0,3	-	0,5	-	-	-	0,3
Verschuiwing vanuit lagere grootte-klasse		6,9	8,3	26,6	31,7	48,1	42,3	42,5	
Verschuiwing vanuit hogere grootte-klasse	14,2	15,6	6,7	9,4	9,4	6,8	7,2	-	-
Overige redenen	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reden onbekend	0,9	0,6	0,4	-	0,5	-	0,9	2,5	0,4

1) a. Buiten de gemeente gaan wonen, zelfde grond in gebruik.

b. Bij overdracht bedrijf zijn twee nieuwe bedrijven ontstaan.

BIJLAGE 13 a

Mutaties per grootteklasse door oppervlaktewijziging bij niet-overgedragen bedrijven
(Noordelijk zand)

	Aantal verschuivingen tussen de grootteklassen in % van het aantal bedrijven in 1963					Saldo totaal van de muta- ties
	naar kleine- re grootte- klasse (-)	vanuit grote- re grootte- klasse (+)	naar grote- re grootte- klasse (-)	vanuit klei- nere grootte- klasse (+)	saldo groot- temutaties (+ of -)	
< 5 ha	.	7,2	13,3	.	- 6,1	- 47,1
5 - 7 "	6,3	8,-	23,7	8,-	- 14,-	- 42,-
7 - 10 "	5,2	4,6	21,8	13,9	- 8,5	- 22,4
10 - 12 "	5,2	8,7	29,8	26,7	+ 0,4	- 5,9
12 - 15 "	5,5	4,9	24,6	26,5	+ 1,3	- 3,6
15 - 20 "	6,9	6,1	15,1	32,2	+ 16,3	+ 12,7
20 - 30 "	10,8	0,4	6,7	29,-	+ 11,9	+ 26,3
≥ 30 "	8,8	.	-	35,-	+ 26,2	- 13,4

BIJLAGE 13 b

Mutaties per grootteklasse door oppervlaktewijziging bij niet-overgedragen bedrijven
(Oostelijk zand)

	Aantal verschuivingen tussen de grootteklassen in % van het aantal bedrijven in 1963					Saldo totaal van de muta- ties
	naar kleine- re grootte- klasse (-)	vanuit grote- re grootte- klasse (+)	naar grote- re grootte- klasse (-)	vanuit klei- nere groot- teklasse (+)	saldo groot- temutaties (+ of -)	
< 5 ha	„	4,6	9,7	.	- 5,1	- 30,7
5 - 7 "	3,3	4,7	14,2	6,2	- 6,6	- 18,-
7 - 10 "	3,7	2,3	11,9	9,6	- 3,7	- 6,9
10 - 12 "	3,8	5,9	12,3	27,-	+ 16,8	+ 15,6
12 - 15 "	7,6	6,1	10,7	16,8	+ 4,6	+ 2,9
15 - 20 "	7,7	4,-	9,3	14,3	+ 1,3	+ 1,3
20 - 30 "	6,1	1,-	8,2	19,5	+ 6,2	+ 4,1
≥ 30 "	3,8	.	.	30,3	+ 26,5	+ 15,1

BIJLAGE 13 c

Mutaties per grootteklasse door oppervlaktewijziging bij niet-overgedragen bedrijven
(Centraal zand)

	Aantal verschuivingen tussen de grootteklassen in % van het aantal bedrijven in 1963					Saldo totaal van de muta- ties
	naar kleine- re grootte- klasse (-)	vanuit grote- re grootte- klasse (+)	naar grote- re grootte- klasse (-)	vanuit klei- nere groot- teklasse (+)	saldo groot- temutaties (+ of -)	
< 5 ha	.	6,3	7,8	.	+ 6,3	- 7,8
5 - 7 "	7,7	9,2	15,3	8,8	- 5,-	- 16,2
7 - 10 "	16,1	7,5	10,9	16,-	+ 3,3	- 1,1
10 - 12 "	16,1	10,2	14,4	22,-	+ 1,7	- 2,5
12 - 15 "	13,1	8,8	7,9	19,2	+ 7,-	+ 3,5
15 - 20 "	14,-	7,6	14,-	11,4	- 9,-	- 14,-
20 - 30 "	12,9	1,9	3,7	25,9	+ 11,2	+ 9,3
≥ 30 "	4,-	.	-	8,-	+ 4,-	.

BIJLAGE 13 d

Mutaties per grootteklasse door oppervlaktewijziging bij niet-overgedragen bedrijven
(Zuidelijk zand)

	Aantal verschuivingen tussen de grootteklassen in % van het aantal bedrijven in 1963					Saldo totaal van de muta- ties
	naar kleine- re grootte- klasse (-)	vanuit grote- re grootte- klasse (+)	naar grote- re grootte- klasse (-)	vanuit klei- nere groot- teklasse (+)	saldo groot- temutaties (+ of -)	
< 5 ha	.	14,2	10,-	.	+ 4,2	- 9,1
5 - 7 "	9,-	15,6	20,6	6,9	- 7,1	- 21,8
7 - 10 "	6,9	6,7	20,4	8,3	- 12,3	- 20,2
10 - 12 "	9,6	9,4	27,3	26,6	- 0,9	- 4,4
12 - 15 "	11,6	9,4	20,9	31,7	+ 8,6	+ 7,4
15 - 20 "	20,4	6,8	12,7	48,1	+ 21,8	+ 18,6
20 - 30 "	21,6	7,2	14,4	42,3	+ 13,5	+ 11,7
≥ 30 "	22,5	.	.	42,5	+ 20,-	+ 22,5

BIJLAGE 14

Bedrijfsoverdracht en mutaties in de grootteklasse

	Totaal	Grootteklasse			
		< 10 ha	10-15 ha	15-20 ha	≥ 20 ha
Noordelijk zand:					
aantal overdrachten	241	71	76	41	53
w.v. met groottekl.mut. (%)	33	37	36	29	26
w.v. naar een lagere gr.kl. (%)	11	9	11	10	17
w.v. naar een hogere gr.kl. (%)	21	28	25	19	9
Oostelijk zand					
aantal overdrachten	317	172	64	44	37
w.v. met groottekl.mut. (%)	22	21	22	30	16
w.v. naar een lagere gr.kl. (%)	7	2	6	21	13
w.v. naar een hogere gr.kl. (%)	15	19	16	9	3
Centraal zand					
aantal overdrachten	80	50	18	4	8
w.v. met groottekl.mut. (%)	27	22	39	.	38
w.v. naar een lagere gr.kl. (%)	19	10	33	.	38
w.v. naar een hogere gr.kl. (%)	8	12	6	-	
Zuidelijk zand					
aantal overdrachten	203	71	83	30	19
w.v. met groottekl.mut. (%)	52	45	55	53	58
w.v. naar een lagere gr.kl. (%)	25	11	25	43	47
w.v. naar een hogere gr.kl. (%)	27	34	30	10	11